

Видавництво „Серп і Молот“.

ОПОВІДАННЯ
з історії
УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

ПЕРЕКАЗАВ

МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

ДРУГЕ ВИДАННЯ

з багатьма малюнками.

16—45 тисяча.

Книжки М. Залізняка:

1. Українці, Росія й війна.
2. Самостійна Україна! — несоціалістичне гасло?
3. Російська Україна й її відродження.
4. Оповідання з історії Української землі.
Частини I—III. 2-ге вид.
5. Головні федерації сучасного світа.
6. Державний устрій Німеччини.
7. Нариси про національне питання.
8. Велика французька революція.
9. Сучасна велика індустрія й її значіння.
10. Велика індустрія на полудневій Україні.
11. Фільозофія історії Г. Ріккерта.
12. Король та народ. 2-ге вид.
13. Велика селянська війна 1525 р. 2-ге вид.
14. Як французькі селяне собі землю добували.

.....
Під редакцією М. Залізняка вийшли і продаються такі книжки про національне питання:

1. Е. Ренан — Що таке нація.
2. Кавтський — Національність і інтернаціональність.
3. Його-ж — Національна держава, імперіялістична держава й союз держав.
4. Х. Житловський — Соціалізм і національне питання.
5. Ж. Жорес — Батьківщина й робітництво.

Видавництво „Серп і Молот“.

ОПОВІДАННЯ

З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЗЕМЛІ.

Бандура
ПЕРЕКАЗАВ

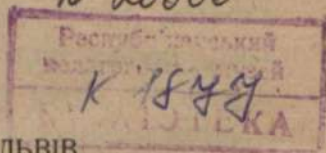
МИКОЛА ЗАЛІЗНЯК.

ДРУГЕ ВИДАННЯ, з багатьма малюнками.

16—45 тисяча.

1919

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ.

Передмова.

Ся праця в перерібною другої й третьої книжки „Історії русскої землі“ Н. Рубакіна. З праці Рубакіна я взяв майже без змін усе, що відносилось до загальної історії культури, але дуже переробив книжку третю, вибравши з неї лише той матеріал, що відносився до життя різних народів на українській землі. Перша частина моєї перерібки була готова на початку 1907 року й мала друкуватися в виданнях київської „Просвіти“. Мій арешт, а потім утеча до Австрії не дали мені можливості докінчити працю. Опинившись у Львові, я предложив першу готову частину товариству „Просвіта“, яке й видало її в 1909 році в числі 20.000 примірників. Книжка мала великий успіх, і через три роки весь наклад був вичерпаний. Однак клерикальна українська газета „Руслан“ підняла крик, що „Просвіта“ друкує „безбожні“ книжки недовченого студента, й видавнича комісія „Просвіти“, хоч більшість в ній мали тоді люди радикальних і вільнодумних поглядів, була так налякана сею писаниною, що рішучо відмовилася друкувати другу частину сеї праці. Тільки два роки пізніше, коли виявився великий успіх першої книжки й призабулися напади на мою „безбожність“, згодилася видавнича комісія „Просвіти“ видати як другу книжку „Оповідань з історії української землі“ частину третю, бо вона не мала „небезпечного“ з церковного погляду змісту. Сеї другої книжки позволив я друкувати „Просвіти“ лише 15.000 прим.,

маючи надію, коли видання розійдеться, видати наново цілу книжку разом з пропущеною другою частиною. Наклад другої книжки був вичерпаний зараз по її видрукуванню в 1911 році, одначе й досі різні інші роботи не дали мені змоги видати в цілости сеї праці.

Пускаємо її тепер у світ в тій надії, що ся перерібка не буде зайвою. Даючи читачам перші відомости з історії людської культури взагалі й старинної історії української землі зокрема, торкається вона тем, які досі на жаль зовсім не порушувалися в нашій науково популярній літературі.

Відень, вересень, 1918.

Микола Залізняк.

Перша частина.

На на́шій землі жили колись дикуни.

Мамутові кістки в місті Києві.

У Києві на Подолі є Кирилівська улица. Знаходиться вона в нижній частині міста, під горою. В серпні р. 1903, на цій вулиці трапилась дивна подія: київський вчений В. В. Хвойко знайшов у землі, у глинищу, кістки якоїсь величезної звірюки.

Кістки, як кістки, — хіба мало їх знаходять у землі. І до Хвойка багато людей бачило їх, бачив і сам хазяїн тої землі, де Хвойко знайшов кістки. Знахідка так і загинула б, як би не Хвойко. Він рішив розглянути їх, як слід, і насамперед відкопати, очистити від піску та землі. Хвойко взяв на це дозвіл від хазяїна землі, найняв робітників і взявся до роботи. Щоб як слід розглянути знахідку, він попросив собі на поміч відомого київського вченого Українця проф. В. Б. Антоновича. Вони розглянули яму, де знайдено кістки, розглянули й самі кістки й зраділи.

Чогож вони зраділи? А ось чого.

В землі знайдено не самі тільки кістки, але ще й обуглене дерево та вугля, рештки давнього вогнища, а поруч кісток лежало багато каміння якогось дивного вигляду.

Се були кістки мамута.

Мамути — се особлива порода величезних слонів з довгими клами; вони були порослі довгим кудлатим волоссям та мали довгу гриву і трубу. Такі звіри жили колись за стародавніх

часів і в нас на Україні.*) Згадані мамутові кістки були обгорілі та розколені, а на них виразно видно було сліди не то молотка, не то сокири, коротко кажучи, сліди якогось знаряддя. Значить, кістки не самі поломалися від часу, а хтось їх розколов. А хто і на що розколов? На кістках видно було ще деякі сліди — по сих слідах видно було, що хтось силкувався витягти з кісток стрижинь, що є в них у середині. Хтось його звідтіля видряпував, та не зубами, не пальцями, а чимсь острим. І коли ж се було? Звичайно, тоді, коли кістки були свіжі: адже в середині несвіжих кісток стрижиня вже не мав. Значить, хтось і колись з сих кісток їжу собі добував.

Хтож міг се зробити? Звичайно, не звірина, а людина. Та ще й така людина, що жила тоді, коли ще й мамути жили. Може на сього самого мамута полювали люди, вбили його та й з'їли. Через се кістки мамута зістались тут, а з людей і слід загинув, — їх кістки лежать десь в иньшому місці, а може й зогнили зовсім.

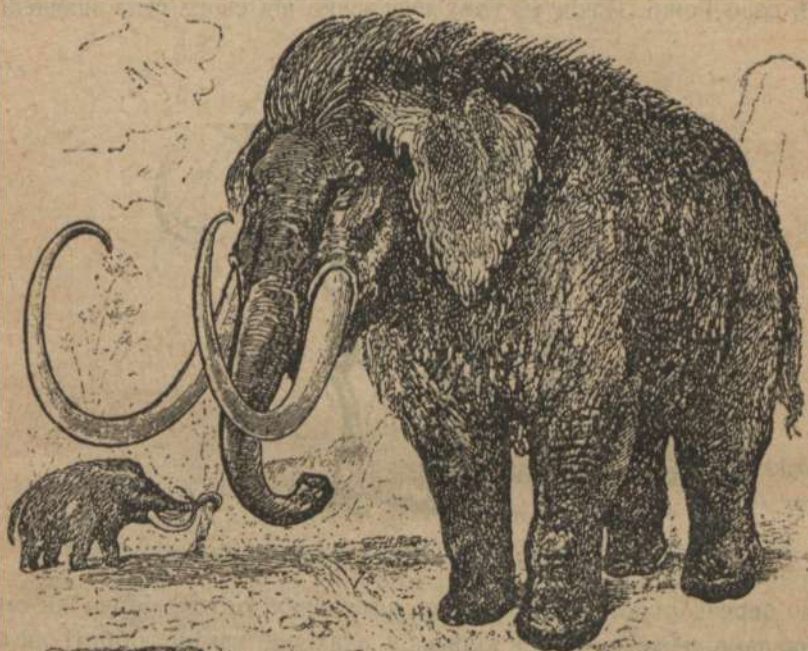
Яким же способом тодішні люди могли розколювати мамутові кістки? Поруч кісток, в тій таки ямі, знайдено особливого вигляду каміні. Сі каміні плоскі, кінці їх навмисно оббито, заострено. Иньший камінь подібний до молотка, иньший до ножа, иньший до грубої сокири. Такі каміні самі по собі не родяться, — по всьому видно, що се виріб людських рук. Дивлячись на такий камінь, не важко догадатись, що над ним попрацьовано, оброблено його, оббито, і до того навмисно все се зроблено. Робота, правда, тут поганенька, груба, а всеж се робота, всеж хтось з камінів щось там майстрував для себе. Ні одна звірина сього не робить, — готує собі знаряди тільки людина.

Значить, там, де тепер стоїть Київ, жили колись мамути; тодіж жили там і люде. Сі люде вміли оббивати камінь і ви-

*) В 1907 р. відкрито в копальні земного воску в Старуні коло Надвірної в Галичині, при нагоді копання одного з шибів, цілий кістяк такого мамута враз зі шкірою. Звіра сього пайдено в глибині около 14 м. під землею в земнім воску.

робляти для себе в сього каменя молотки, ножі та иньше знаряддя; крім того вміли люде розкладати вогнище, — значить, вміли здобувати вогонь. А мамути жили, як про се вчені люде напевно дізнались, ще за давніх часів, коли на всій нашій Україні лежала ледова крига. Значить, і люди тоді жили.

Ось що показала, ось що розповіла знахідка мамутових кісток та людських виробів у Києві, на Кирилівській вулиці.

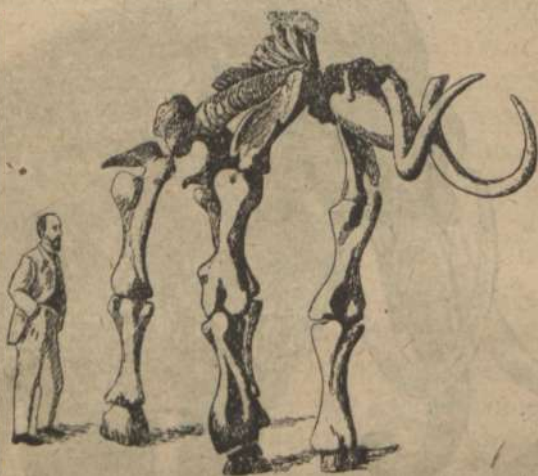
1. мал. Мамут.

Викопати яму, зробити знахідку не важко було; не так уже легко було зрозуміти її суть, зрозуміти, чого вона вчить і що доводить.

Згадана знахідка докладно й правдиво показує, що люди

жили в нашій українській землі, на місці теперішнього Києва — вже дуже давно.

А чи жили вони тоді й по інших місцях нашої України? Так, жили всюди, де вже можна було в тих часах жити, й де на землі вже стаяла крига; се ми знаємо з того, що такі самі знахідки зроблено й по інших місцях на Україні, не тільки в Києві. Є, наприклад, у Лубенському повіті, полтавської губернії, село Гонці. Років 40 тому недалеко від сього села знайдено

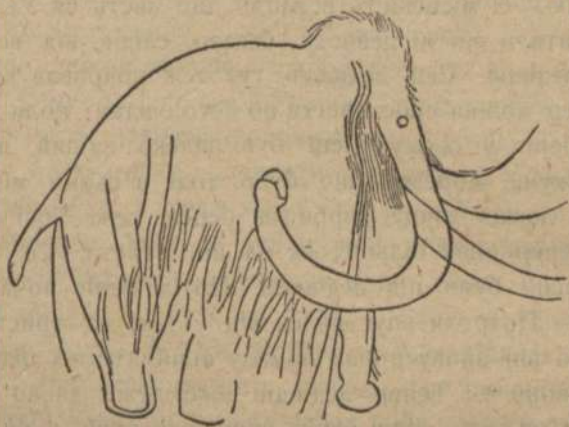
2. мал. Скелет мамута зі Старуні в Галичині.

на березі річки Удая багато мамутових кісток, поруч кісток так само лежали, як і в київській знахідці, каміні, оббиті людською рукою. Кісток знайдено багато. Лежали вони одна на одній; видно було, що накидано їх аби як на купу. Поруч кісток мамута лежали кістки оленя. Тут лежали й дивного вигляду каміні. Вони виглядали так, ніби хтось почав був їх оббивати та кинув роботу, не докінчивши її. Поруч них знайдено в землі кістяне шило й щось похоже на голку, також зроблену з кістки. Значить, в тих часах робили люде свої знаряди не з самого каміня тільки, але й з кісток та напевно і з дерева.

Недалеко сього місця, зроблено ще багато інших знахідок. Знайдено багато ножів та молотків, зроблених з грубо оббитого

каміння. Вони лежали цілою купою; були серед них і готові й неготові. Дивлячись на них, можна було подумати, що тут була ціла майстерня для виробу камианних знарядів, та що люде жили на сих місцях дуже довго.

Подібні знахідки зроблено й по иньших місцях на Україні. Багато ріжних людських виробів і навіть людських кісток знайдено в землі поруч з мамутовими кістками. А у Франції навіть знайдено в землі кости, на яких надряпано малюнки, що пред-

З. мал. Представлення мамута на камені.

ставляють мамутів з трубою, з клами, з довгим волоссям та довгою гривою. Але хто ж міг їх намалювати на сих кістках? Звичайно людина, та ще й така, що на власні очі бачила мамутів, себ-то така, що жила одночасно з ними. Значить, і справді, коли жили мамути, тоді й люди жили.

Ось по сих людських рештках можна довідатись докладно та певно, що на українській землі справді жили люде ще тоді, коли по нашій країні цілими чередами блукали величезні мамути, носороги, печерові медведі, велитенські олені й багато иньших звірюк, яких тепер вже нема. І появились люде на українській землі не в одному місці, а в ріжних, жили вони й по Дніпру, біля Київa, й біля Удая річки і т. д. Жили вони всюди, де на землі вже стояла ледова крига, що колись грубою верствою укривала довгий час нашу землю.

Чи давно живуть люде на українській землі?

Скільки ж років тому появились на Вкраїні перші люде? Дещо й на се питання можна відповісти. Учені на нього вже знайшли відповідь, і знайшли таким способом.

Колись всю теперішню Росію й нашу Україну покривав грубою верствою криги величезний ледівець. Він так само покривав й иньші країни, наприклад, теперішню Швецію, Німеччину, Англію. Є місцевість в Англії, що зветь ся Уелс. І досі можна бачити в сій місцевости багато слідів від величезного давнього ледівця. Сей ледівець тут теж покривав колись усю країну. Його можна спостерегти по його слідам: коли тут лежав ледівець, беріг у сьому місці був далеко вищий, ніж тепер. Інакше кажучи, морське дно було тоді в сьому місці вище; беріг теж лежав вище, горби на березі теж. Тоді вони були вищі від теперішних більше, як на пів версти. Се було тоді, коли сі місця були під ледівцем. Потім беріг почав осідати, опускатися. Потрохи спустив ся він у низ на триста сяжнів. Після сього він знову почав помалу підійматися і піднявся так, як тепер воно є. Тепер ледівців вже дуже давно на сьому березі нема, а тоді, коли беріг вперше з води підіймався, ледівець ще був. Скільки ж років минуло з того часу до наших часів? Про се можна дізнатися з певністю з того, з якою швидкістю беріг підіймався та опускався. По деяких місцях Англії він і досі підіймається, а по иньших місцях він і досі опускається, осідає. З якою ж швидкістю се робиться? Побережні мешканці докладно знають се по заміткам, які вони роблять на побережних камінях. Осідає і піднімається беріг дуже помаленьку, найбільше на один локоть за сто років, а іноді й менше. А піднявся беріг на цілих 300 сяжнів, а в кожному сяжні числиться 3 лікті, а в 200 сяжнях 900 ліктів. Щоб піднятися на один локоть, йому' треба що найменше сто років, а щоб піднятися на 900 ліктів, йому треба часу сто разів більше, тоб-то 90.000 років. А беріг підіймався не швидше, як що не повільнійше, ніж тепер. Та після того, як беріг піднявся, він почав осідати й осів знова на 900 ліктів, і осідав що най-

більше теж на один локоть в сто років, не швидше. Значить, і на се пішло 90 тисяч років. А осівши, беріг знову почав підійматися, виступати з води до теперішньої висоти. Тепер він заввишки в 160 сажнів або 480 ліктів — на те, щоб настільки піднятися, треба було йому ще 48 тисяч років. Значить, щоб піднятися, та потім спуститися й знова піднятися, треба було берегові 90 та ще 90 та ще 48 тисяч років, усього двіста двадцять вісім тисяч років. Ось, значить скільки часу минуло після того, як в цьому місці був величезний ледівець. І се що найменше, а може минуло часу ще більше. А ледівець сей покривав не саму Англію, але й Україну, він покривав обидві країни разом. Значить, ледівець покривав нашу землю 228 тисяч років тому, що найменше. А мамути водились на Україні тоді, коли там ледівець був, а люди жили тоді, коли й мамути жили. Значить, появились люди на українській землі більше як двісті тисяч років тому, инакше кажучи, дуже давно.

Так обчислено було по тому, з якою швидкістю підіймаються та осідають береги. Майже те саме дізналися й иньшим способом: по річним наносам. Відомо, що річки несуть намул, а сей намул осідає біля їхніх гирл; набираються там цілі верстви такого намулу. Пізнано, яка завгрубшки буває верства намулу за сто років. А глибоко, глибоко в намулі знаходили людські кістки поруч з кістками вимерлих звірин. От через се теж можна дізнатись, що й справді появились люди на землі дуже давно. Хоч як обчислювати, а все виходить, що люди живуть на землі вже що найменше сотні тисяч років.

Американський випадок.

Ось який випадок трапився в Америці, в Північно Американських Сполучених Державах. Є там місто Новий Орлеан. Стоїть від над величезною американською рікою Міссісіпі, недалеко від того місця, де ся ріка впадає до моря. Новий Орлеан збудовано на землі, яку понаносила ся ріка. Недалечко від сього міста будували років 30—40 тому газовий заклад. Для фундаменту треба було копати яму. Копали її робітники,

копали, й несподівано натрапили на якісь величезні, товсті стовбурі деревин. Лежали вони один на одному: та було їх дуже багато. По всьому видко було, що на сьому місці ріс колись великий ліс, а потім беріг тут осів у воду, вода затопила ліс, дерева загинули, впали на дно, а там засипав їх намул. Так лежали вони там аж до наших часів, тільки зчорніли та трохи звугліли. То була особлива порода сосен, які звуться виргінськими кипарисами. Сі кипариси високі, міцні й живуть дуже довго. Про зріст всякого дерева можна дізнатися, коли розпилити його впоперек і подивитись на круги. Відомо, що круги кожної деревини йдуть ніби кільцями, одно кільце за другим, починаючи від самої середини. Що року нарастає одно таке кільце. Ї такі кипариси, що мають мало не шість тисяч рокових кільців; значить, сі дерева можуть жити й рости по шість тисяч років. На кождий цаль дерева припадав від 35 до 12 рокових кільців. Стівбурі саме таких дерев і знайшли в землі робітники газового закладу. Витягли вони зпід землі кипарисові стовбурі та пні, з яких немало було грубих на півтора сяжнів впоперек. Кожде таке дерево мав не менше, як 5700 років, а весь ліс мав що найменше — у двох більше років, себто коло 12 тисяч років. З великою працею прокопали робітники яму крізь рештки такого ліса, а відтак копали далі ще глибше. Покопали трохи — скінчились кипариси, а показалися дуби, теж величезні, товсті. В деяких дубових стовбурів бувало і по 750 рокових кільців. Значить, до кипарисового, ріс тут дубовий ліс, мав він не менше, як півтори тисячі років. Почали далі копати. Під дубовим лісом, як виявилось, лежав намул; цілу верству такого намулу грубу на локоть нанесла тут колись ріка. Під сею верствою намулу лежала верства перегнилої трави. Викопали робітники намул та гнилу траву, бачуть — під сими верствами знов рештки кипарисового ліса, а під ними знов дубовий ліс, а там знову трава та намул. Ясно, що нижній ліс давнійший від висшого, тому і не диво, що всі його стовбурі ще більше зчорніли, перегнили. Лопатами різали їх, мов сир. Серед сих дерев теж траплялося багато дуже грубих, по півтора сяжнів впоперек.

Нарешті прокопали робітники яму й крізь сей ліс. А під лісом натрапили вони знову на намул та на рештки якоїсь трави, а під ними ще ліс, спершу кипарисовий, а далі дубовий. Усього в сих місцях знайдено чотири ліси, один над другим, а між ними верстви намулу та трави. Значить, в сьому місці, в гирлі ріки Міссісіпі, чотири рази повторялося ось що: на березі виростав величезний дубовий ліс, ріс він, ріс та зеленів не менше, як 1500 років; тим часом беріг ріки все осідав, та осідав у море; ґрунт став вохкий, а на такому ґрунті дуби не можуть рости. Через се загинули дуби, впали на землю, а на їх місце виріс кипарисовий ліс. Довго, довго ріс він на сьому місці, бо встигли за сей час вирости дерева грубі на 5700 рокових кільців, та до того лежали такі дерева в кілька верств. Кипарисовий ліс все зеленів та зеленів тут не менше, як 11.400 років. А беріг все осідав помалу далше. Осів беріг — згинув кипарисовий ліс, і теж закryw його намул. І пролежав він під ним не мало років. А тоді знову піднявся беріг з під води, й виросла на ньому знова трава, а потім виріс величезний ліс, спершу дубовий, а опісля кипарисовий. Потім знову осів беріг, і загинув ліс, а тоді знову піднявся беріг і знова виросла трава на ньому та зазеленіли ліси. Через те й вийшло, що в сьому місці в землі лежали рештки чотирох величезних лісів один над одним.

Все се знайдено на тому місці, де будували газовий заклад. А по иньших місцях, в гирлах тієї ж таки Міссісіпі знайдено було не чотири, а десять лісів один над другим, а між ними верстви намулу більше, як на локоть завгрубшки. Ріка Міссісіпі що найбільше наносить п'ять цалів намулу за кожді сто років. Значить, щоб вона наносила землі більше як на локоть, треба їй що найменше півтори тисячі років. Скільки ж років минуло з того часу, як виросли в сьому місці перші ліси? Се можна вичислити з чималою докладністю.

Перше: верства намулу в один локоть завгрубшки росте 1500 років.

Друге: ліс кипарисів, з яких багаторосло по 5700 ро-

ків, зеленів у сьому місці, що найменше, вдвоє більше, ніж окреме дерево, себ-то 11.400 років.

Третє: ліс дубів, що мали не рідко по 750 років, зеленів на сьому місці щонайменше 1500 років.

Значить, треба було щонайменше мало не 14.400 років на те, щоб в сьому місці осів намул і вирости на ньому верстви трави та кипарисові й дубові ліси. А таких лісів знайдено було по інших місцях під землею цілих десять, один ліс над другим. Значить, росли всі вони тут, що найменше сто сорок чотири тисячі років.

Й ось під четвертим лісом знайшли робітники людські кістки. Лежали вони під деревом, а біля них лежало вугля, рештки вогнища. Череп, чашка, себ-то кістки голови, добре збереглися, а інші кістки розсипались, ледве до їх доторкнулись.

Скількиж років тому жила та людина, якої кістки тут знайдено. Її кістки знайдено під чотирма верствами лісів, а кожда така верства має не менше, як 14.400 років; значить, чотири ліси мають не менше, як 57.600 років. Ось скільки років тому жила ся людина.

Значить, і з сього обрахунку виходить, що люде з'явились на світі дуже давно.

Хоч як числити, виходить те саме: рід людський вже дуже давно існує на землі; існує він не сотні, не тисячі років, а щонайменше десятки тисяч.

Саме через се й трапляються подекуди в землі сліди рук людських разом з кістками мамута, носорога, величезного пещерного ведмедя та інших звірячих порід, які вже давно вимерли.

Найдавніші мешканці нашої української землі.

Якіж люди появились в нашій країні раніше всіх інших людей? Хто вони були? Як вони жили? Яким способом здобували вони собі їжу? На всі ті питання можна дати відповідь, бо від давніх людей і досі переховалися деякі сліди. Перехо-

валися їх могили, їх кістки, їх вироби. Не дуже багато сих слідів. А все ж вони є, і по сих слідах багато дечого можна дізнатися та про багато річей догадатись.

Перші мешканці української землі зовсім не були подібні до нас. Вони були не нашої породи й племені, а якого саме, невідомо; були низького росту, та неповоротні. Голови в них були менші як наші, — се видно по кістках, знайдених на Україні та по иньших країнах глибоко в землі. Їх голови були немов витягнені ззаду на перед і трохи придавлені з боків. Таких надмірно довгих голов у людей нашої теперішньої української породи зовсім не бував. І ще ось що дивно: ті старинні люди мали в голові менше мозку, ніж у нас, бо їх головні чашки були менші. І мозок вони трохи иньший мали, не зовсім такий, як наш: в лобі його було менше, а в потилиці більше. Лоб у старинних людей був маленький, вузький і дуже нахилений назад. Серед наших людей тепер таких лобів непомітно, хиба в яких калік. А роти мали старинні люди великі, зуби в них були довгі й криво осаджені, помітно наперед висунені. Не можна сказати, щоби все те виглядало гарно на наш погляд. І взагалі старинні люди були дуже негарні. Вуха незвичайно довгі, ноги трохи криві, а великим пальцем на нозі люди могли хопати й піднимати з землі різні річи. На наших ногах немає вже таких пальців. Живіт у старинних людей був дуже великий і висів, як мішок. Ходили вони перевалюючись, як качки, але, треба думати, лазили краще від теперішніх людей по скелях та деревах.

Великі переміни.

Через щож заселили вкраїнську землю люде? Звідкіля появились вони в теперішній Україні? Чи тут, в наших місцях, почалась людська порода, чи в якій иньшій країні?

Можна думати, що найдавніші мешканці української землі прийшли сюди з иньших місць, з другої землі. Прийшли вони з теплих країн, з далекої Азії. Про се здогадатися можна теж

по давніх людських кістках. Найдавніші людські кістки знайдено в Азії. Наприклад, далеко, далеко від України, на південному кінці Азії є остров Ява. Се великий гірський та лісовий остров на теплому морі. Є на ньому й вулкани (гори, що викидають іноді з себе вогонь) й дуже густі ліси; і за наших часів живуть ще там дикуни. Й ось кілька років тому, глибоко в землі, один учений лікар знайшов на острові Яві людські кістки. Роздивилися на сі кістки й побачили, що се кістки особливої породи дикунів; ся порода зовсім відмінна від нинішніх яванських дикунів й від інших людських пород. По сих кістках довідатись можна, яка порода людей жила колись на острові Яві. Якаж була ся порода? Ще дикійша, ніж найдавніші люди української землі; — у людей тієї породи, знайденої на острові Яві, голови були зовсім маленькі, ще менші, як голови найдавніших людей української землі; лоби в яванської породи ще більше були взад похилені, вилиці ще більші, й зуби косіщі, руки довші, а ноги зовсім криві. Оттакі то кістки такої дикої людської породи знайдено на Яві у глибоких верствах землі. По всьому видко, що яванська, азійська порода людей далеко давніша від європейської. Такої давньої породи людей, як на Яві, ніде ще не знайдено. Через се можна думати, що європейська порода людей появилась пізнійше від азійської, а справа була така: насамперед появилась порода людей десь в Азії, недалечко від острова Яви. Місце там дуже тепле, ліси густі, багато звіру всякого, птахів, риби то що. Отож по сих лісах і жили найперші люде. Довго жили вони й помалу розплодилися. Тісно стало їм. Довелось декому інших місць шукати. А то може вороги які прогнали їх з рідної країни, може після бійки з ворогами довелося декому подальше тікати. І те й друге могло бути. Хоч не хоч, а треба було деяким людям сеї породи на інші місця податися. От і пішли вони в світ за очі. Знайшли нарешті добрі, вигідні місця — далі йти поки що не треба було. Почали тут жити й знова розплодилися. Минуло багато, багато років, — і в сих місцях те саме сталося, що в давніших, — і тут стало з яких небудь причин тісно та невідгодно жити. Значить, і звідси декого виперто, дехто сам

далі пішов, декому хоч не хоч довелося мандрувати. Прийшли сі переселенці знов на нові місця; а там, врешті, повторилося те саме, що й на старих. Через се пішов дехто ще далі, а там ще й ще. І почали різні країни одна за одною заселятись людською породою. А країна на країну не похожа, — в й степові країни, й лісові, й рівні, й гористі, й теплі, й холодні, й сухі, й вохкі; значить, первісним людям довелось хоч не хоч пристосовуватись до різних країн, до погоди привикати, перемінювати їжу, і способи здобування її; звичаї теж довелося переміняти. Помалу довелося й до таких країн дістатись, де тільки в літі тепло. А по таких холодкуватих країнах вже зовсім иньше життя. Та нарешті заселились і такі холодкуваті країни, а за ними й ще холодніші. Лихо погнало людей до всяких країн. Нарешті й нинішній Сибір заселився й иньші країни, заселились людьми й наша Україна. Заселилась вся Азія, Європа, всі иньші країни, до найхолодніших місць. По різних країнах неоднакове життя почалося, а від неоднакового життя й люди мінятися почали: хто висшим на зріст зробився, хто нижчим, хто навчився по степах швидко бігати, хто по скелях добре лазити; в кого стали дужі й довгі ноги, в кого короткі руки; в иньших від спеки та иньших причин шкіра темнішою стала, иньші білявими поробились. Иньші навчилися швидше й краще їжу собі здобувати, значить, легше їм стало жити; хто не зумів сього зробити, не пристосувався до нових обставин, тому важко було жити. Такі люде, звісно, швидше вмирали. Й сини їх, й онуки, коли були похожі на батьків своїх, теж умирали швидше. Коротко кажучи, по різних країнах з одної породи людей багато нових пород появилася. Інакше кажучи, появились різні людські племена. Та й не могло воно інакше й бути: лихо та біда по всій землі розігнали людей і переробили все їх тіло на новий лад. І все се зробилося по неволі, зробилося само по собі, хоч і дуже не швидко. Треба було на се сотень тисяч, а може й мільонів років.

Ось яким способом, ось звідкіля й з яких причин появились найперші, найдавніші дикуни в українській землі.

Що їли найдавніші люди?

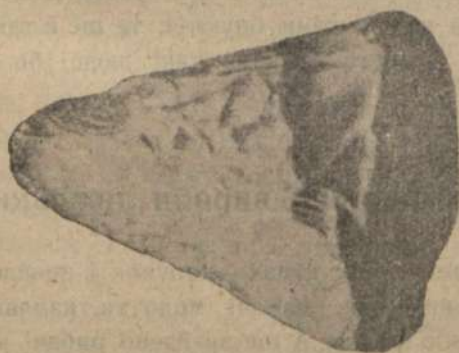
Щож їли такі люди? Вони не вміли орати, сіяти. Колиб вони вміли, напевне до нас дійшлиб хоч які небудь рештки від їх хліборобських знарядів. А таких решток ніде не знайдено. Значить, найдавніші люди на Україні не жили з хліборобства через те, що не вміли ще сього, розумом не дійшли до такого заняття; так живе і до наших часів по різних країнах багато дикунів. Сі дикуни їдять тільки такі трави, плоди, коріння, що самі ростуть і праці від людей особливої не вимагають. Дикуни викопують коріння з землі палицями: отсе й усі їх знаряддя. Щоб палиця була острішою та міцнішою, привязують вони до її кінця який небудь острий камінь або звірячу кістку. Таким способом здобувають дикуни собі їжу. Не жили дикі люди і з скотарства. Не мали вони волів, коров, овець, коней. Не було ніяких свійських звірят. Навіть собак не було. В тих часах бики, вівці, собаки, коні бігали ще дикими по степах та лісах. Люди полювали на них, убивали, але привчити до себе, зробити їх свійськими тоді ще не вміли. Якаж їжа в тих часах була у диких людей? Всяка, яка тільки траплялась. Найважнішою справою для людей було — здобути їжу. В усіх часах так воно було. Тільки про се й дбали перші люди. Весь свій час витрачали вони на те, щоб собі здобути поживу, й мало часу залишалось у них на иньші справи. А здобувати собі їжу в тих часах не було легко. Адже жити доводилось не в теплій країні, а холодній, — в тих часах теперішня українська земля холоднішою була, бо льоди не всюди розтали, болота багато було, ліси не встигли ще вирости. Доводилось у степу жити й на степову звірину полювати, а вона дуже прудка. Дуже тяжко людині її здобути. При такому життю доводилось їсти все, що траплялось пригожого до їди. Так ще й досі багато дикунів живе. Їдять вони все, що трапиться. Їдять слимаки морські та річні, їдять хробаків, гадюки, ящірки, комашки, саранчу, їдять всяку рибу, звірят, птахів, яких тільки можуть спіймати. Наприклад, далеко від нас, на холодному морі в острови, а на островах тих дуже дикі

люди живуть. Звуться острови тії Вогняною Землею, а їх дикі мешканці — Пешересами. На островах сих і досі є великі ледівці, що аж до моря сягають. Пешереси — зовсім дикий народ. В країні їх дмуть завсідги холодні вітри, дощ іде, або сніг падав. Пешереси терплять і голод і холод зовсім так, як найдавніші люди на українській землі. Блукають вони над морем і збирають слимачки та черепашки, розбивають їх каменюкою та й ковтають сирими, а шкаралупу долі кидають. По деяких місцях накидано вже великі купи тих скорупок, бувають ті купи шкаралущ більше, як сажень заввишки та сяжнів триста завдовжки, та сяжнів 60 завширшки. Нагромаджувались вони багато сотень років і все на одному місці, бо на тому місці добре слимачки і черепашки водяться, а де вони — там і люде. І в нашій землі такі купи мушлів знаходять. Значить, в нас колись люди над річками блукали, та ще й такі люде, що мушлі сирими їли. І довго блукали такі люде, бо встигли вирости великі купи.

Найдавніші вироби людських рук.

Ото саме в сих купках скорупок і знайдено найперші вироби людських рук: кам'яні молотки, кам'яні ножі, та иньші знаряди, теж з каміня. А ще знайдено рибячі кістки, розгризені пташині кістки, заячі та багатьох иньших звірин. Знайдено було й кістяні вістря для гарпунів. Значить, ось яким способом за давніх часів люде ловили рибу. Привязували вони до палиці остру кістку й виходив гарпун. Сим гарпуном вони влучали рибу в воді. Риби тоді багато було, більше ніж тепер. І до наших часів деякі дикуни гарпунами рибу ловлять. Багато їх знарядів з кісток зроблено, а иньші з дерева. За тих часів найбільше кістяні та деревляні знаряддя вживались. Наприклад, нижні щокви печерового медведя з довжезним зубом довгий час вживались замість меча, бо медвежі зуби дуже міцні й острі. Та помалу навчились люди обробляти і тверде каміння. Так, наприклад, Пешереси, — мешканці Вогняної Землі, Ескімоси

з Північної Америки, та Австраліїці, готують собі зброю таким способом: беруть великий креміль, кругляк, й розбивають його

4. мал. Найдавніші кам'яні знаряди.

другою якою камінюкою. Потім від сього кругляка починає дикун відколювати шматочки, а робить він се дуже зручно. А іноді дикуни роблять так: беруть кістку й приставляють її до

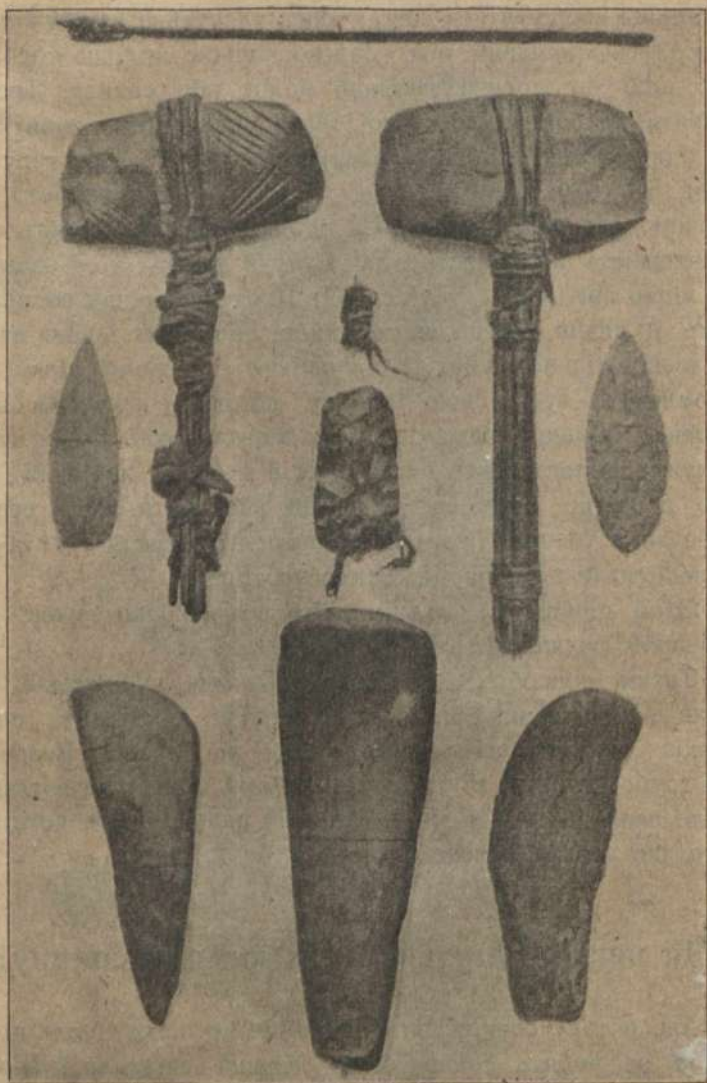
самого краю кременя й з усеї сили надавлюють на неї. Тоді від кременя відламується довга, тонка пластинка каменя з острим краєм: ось і кам'яний ніж. Далеко більше морфки треба для того, щоб виготовити кам'яний молот або сокиру. Треба їх оббивати потрошку; до сього треба ще камінь оббити так, щоб один край був грубий, а другий острий. Таку сокиру насажують на дерев'яний держак. Але як же се зробити, коли в сокирі нема ніякої дірки? Се роблять так, що беруть сучок, розщеплюють його й встромляють туди камінь; тоді зав'язують його міцно ликом або ремінем. От і готова кам'яна сокира або молот. А иньші дикуни ще хитрійше се роблять: вони вибирають в лісі міцний сучок і видовбують у ньому дірку; тоді встромляють туди свою оббиту камінюку грубшим кінцем у дерево. Камінюка зістається так кілька років. Сучок за сей час дуже розростається і з усіх боків охоплює камінюку; після сього вона не може вже з дерева вискочити, бо в середині дерева вона товща. Після сього дикуни відламує сучок і обрубують маленекі гілячки та листя. Сокира готова.

Щоб зробити її з каменя та насадити на держак, треба іноді дикий людині кілька років.

Таким способом і найдавніші люди української землі робили свої сокири. Багато таких сокир, молотів та иньших знарядів знайдено по різних місцях на Україні. Знаряди ці дуже грубої роботи. Вони погано оббиті, зовсім не вигладжені й дуже неправильної форми. Иньшим разом навіть догадатись важко, що се виріб людських рук.

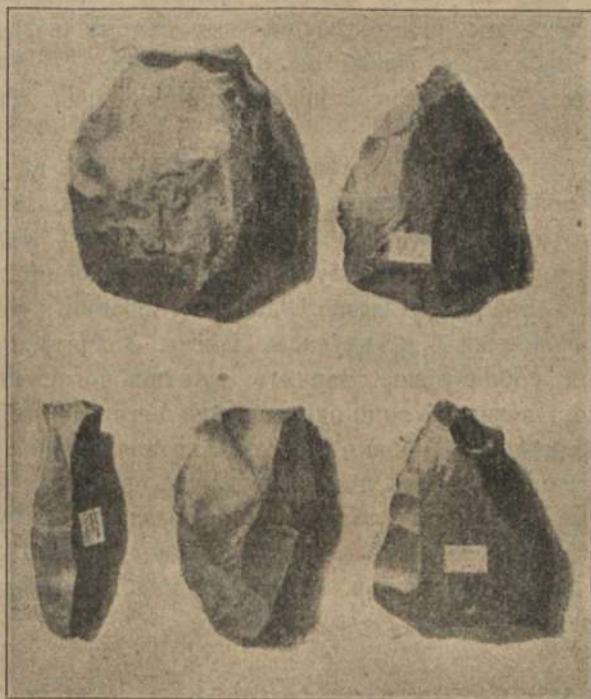
Чи легко було вигадати кам'яну сокиру?

Але й таку сокиру вигадати — річ не легка. Адже ні одна звірина не робить сокир, а ось людина вигадала й зробила. Від чогож, і яким способом так вийшло? Звісно, лихо навчило сього, та зовсім не швидко. На те тільки, щоб вигадати найгіршу кам'яну сокиру, треба було, може, багато тисяч років. Справа йшла так. Спершу люди добували собі їжу голими

Б. мал. Кам'яні знаряди, знайдені в північній Америці.

руками; потім почали вони брати іноді палицю або камінюку й розбивати ними горіхи або слимачки та черепашки. Потім привикли люди при всякій нагоді не одними тільки руками робити, а хапати до рук камінь або палицю; згодом привикли вони брати палицю поздовж, бо тоді вона міційше може вдарити. А потім хтось вигадав насажувати на палицю камінюку. Може

6. мал. Зпаряди до добування вогня, знайдені в Єгипті.

дві, три людини, що в різних кінцях землі жили, вигадали, як се робити. Але в усякому разі таких вигадливих людей мало було; всі иньші люди, не такі здібні та розумні, жили, як давнійше. Але нарешті нездібні почали робити так, як здібні: вони побачили, як ті роблять і навчилися від них. Значить, не самі вигадали, а від иньших навчилися. Потім вигадав хтось вибирати ostru камінюку та привязувати її до палиці. І сього

не швидко навчились люди робити. Потім так само навчились вони навмисне оббивати камінь об камінь і заострювати його. На се ще більше років треба було. Так воно й виходить, що й найзвичайніші річі зовсім не такі звичайні. Адже їх треба насамперед вигадати, а тоді ще треба призвичаїтись до них. На вигадування не всяка голова придатна. Ще добре, що таким головам часто щасливі випадки допомагають. Але перейняти вигадане далеко лекше, ніж самому вигадувати — переймати вміють не тільки люде, а й малпи. От таким способом, через переймання й переходять винаходи від людини до людини.

А чи багато часу треба було, щоби різні винаходи по всій землі поширились, серед всіх людей, що там жили? Теж дуже багато часу. Адже людей тоді було далеко менше, ніж тепер. Не міліонами треба було числити мешканців тодішньої української землі, а тисячами. Людина від людини, купка людей від другої купки жили в тих часах далеко. Значить, і бачились вони проміж собою рідше. Значить, і вчитись чогось від иньших було тяжко і не вигідно: що одна людина вигадала, те звичайно при ній зіставалось і минало без користи для иньших. Та всеж хоч і як тихо, а справа таки посувалась наперед. І нарешті вийшло так, що на те тільки, щоб вигадати грубу кам'яну сокиру, витрачено було багато тисяч років; а щоб сі сокири появились в усіх мешканців великої країни, на се ще більше часу треба було.

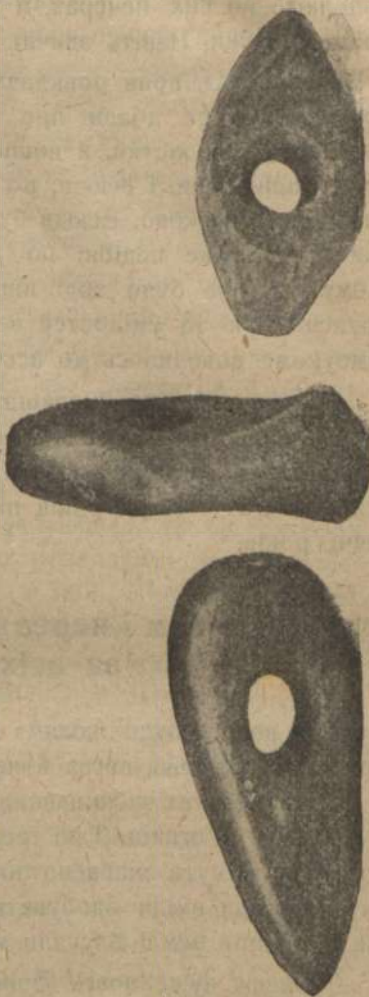
Чи легко було вигадати хату?

Після того, як почали люди уживати камяних сокир, лекше стало їм жити, вигідніше здобувати їжу. Не мало людей і від голодової смерти поратували сокири та иньші знаряддя. І самі люди поратувались, і дітей красше почали годувати. Лекше їм стало полювати на диких звірів, вигідніше стало вбивати. Через мисливство покращала їжа, а від доброї їжі люде міцнішими стали. Почали вони менше вмирати, довше жити, коротко кажучи, помітно розплодились.

Та всеж за тих часів наша українська земля була дуже мало залюднена. Не було ніяких хат ані сіл, ані міст. Жили люде в шалашах, як от тепер живуть дикуни Пешереси. Сі їх шалаші ще гірші були від пташиних гнізд; між шалашом та гніздом та ріжниця була, що птиці будують свої гнізда на довший час, а дикуни мало не щодня будують нові шалаші. Їх шалаші, се звичайнісінькі загородки від вітру, зроблені з гил'як. Навіть стріхи вони не мають.

Такі загородки ставляють дикуни з того боку, звідкіля дме вітер. Понастромлюють зломаних гил'як просто в землю та й тиснуться з другого боку. Інші дикуни півкругом устромлюють гил'яки, але і в таких шалашах не можна знайти захисту від холоду. Шалаш ще так сяк може захистити від вітру, та не від дощу. І в літі і в зимі живуть дикуни в таких шалашах. Проте, інші дикуни ховаються від холоду по печерах, по ямах то що. Так само жили й найдавніші люде української землі. Їх сліди та рештки дуже часто

знаходять в печерах. Напр., багато років тому знайшли таку печеру недалеко від Києва, біля Кирилівського монастиря. Дуже багато знайдено їх по берегах річок. Наприклад, по Дніпру, починаючи від села Монастирки до Межигіря, знайшли більше, як сто таких печер, і всі вони мали сліди людського житла —

7. мал. Кам'яні сокири.

обгризені та розбиті і розколені кістки, сліди вогня, камяні молотки, сокири та ножі. По всьому видко, що дуже довго жили люде по сих печерах, й жили саме таким життям, як теперішні дикуни. Навіть звичаї мали вони ті самі.

Наприклад, вони розкладали огнища побіля входу до печери, зовсім не дбали про охайність свого житла, кидали в печері долі й кістки, й иньші рештки своєї їжі. Дуже нечепурно жили вони. І всюди, по ріжних закутках нашої України вони жили однаково. Всюди було сим людам тяжко жити, й усі вони були дуже подібні до теперішніх дикунів. Правда, на всьому світі не було тоді иньших людей — всі були дикими. Вчитися наук та умілостей не було в кого: власним розумом, „самоуком“ доводилось до всього добиватися.

По печерах та шалашах жили найдавніші люде української землі. Иньшого житла вони не мали. Будувати хати ще ніхто тоді не вмів. Навчитися сього було не легко й сталося се багато тисяч років пізніше. На се також витрачено тисячі років.

Яким способом і через що люде стали дужчими за всіх звірів?

Ще важче було людам навчитися здобути огонь. Адже звірі й досі бояться вогня й не вміють добувати його. А люди ще за дуже давних часів навчилися здобувати вогонь. Се видко по рештках їх огнищ. Такі рештки та обгоріле дерево разом з кістками мамута знайдено по деяких місцях української землі. Значить, люди вміли здобувати вогонь ще в тих давніх часах, коли по нашій землі блукали мамути, льви та медведі.

Та всеж дуже довго довелося їм жити без вогня. Так і тяглося їх життя, без вогня й без зброї, серед величезних хижаків та страшних звірів, без запасів їжі та без доброго захисту від холоду. Не легко було ратувати та підтримувати своє життя за тих давніх часів. Можна думати, що спершу й самі люде боялись вогня так само, як звірі. Та всеж люде

жили, всеж рід людський у ті часи не загинув. А може мало хто й уважав тяжким своє життя. Адже навіть звірі до всього привикають, а люде навіть при великих нещастях часто думають, що, мовляв, „се так і повинно бути“. Адже за тих часів ніхто не знав, що життя може й кращим бути від тодішнього.

Яким же способом навчилися люде добувати огонь? Насамперед, можна думати, сталося се там, де в вулькани (гори, що викидають іноді з себе огонь та розтоплене каміня то що). Там з середини землі, через сі гори від часу до часу випливає страшенно горяча лява, себ-то розтоплене каміння. Така лява з гори швидко застигає, але довго держить жар у середині. Великі ріки ляви іноді й сотні років не вистигають. Підчас землетрусу гора викидає з себе ляву; ся лява тече вниз, і від неї запалюються дерева, що стоять на її шляху. Після вибуху можна запалити палицю від такого потоку ляви — треба тільки пробити застиглу кору ляви та глибше застромити палицю. Таким способом здобували собі огонь дикуни Новозеляндці років сто тому. Вони запалювали таким способом палиці й несли їх до дому; там вони розкладали огнище й підтримували його цілий рік, і в день, і в ночі, і вранці і ввечері. Так робить ще багато інших диких племен. Вони всюди возять з собою горіючі палиці або вугля. Наприклад, дикуни Пешереси розкладають огнище навіть на своїх човнах: на одно човно кладуть вони камінь, а на ньому розкладають огонь. Трапляється іноді, що дикуни переселяються з країни в країну, — вони й огонь забирають а собою. Кождий дбає, щоби свій власний огник мати. А інші племена навіть окремих людей мають, що доглядають за тим, щоб огонь не погас. Може бути, що й на українську землю переселилися колись люди з інших місць і разом з собою й огонь принесли.

По інших країнах трапляються іноді пожежі від блискавки. Іншим разом вдарить блискавка в дерево, — від неї запалиться дерево, від одного дерева може запалитися друге, третє, цілий ліс і степова трава. Лісова пожежа небезпечна і для звірів, і для людей; пожежа трави не така небезпечна. До такого невеличкого вогня навіть привикнути можна, бо й

звірі привикають до нього. Може через такі пожежі й познайомились люди з огнем.

А, може, й так було: запримітив хто, що з деяких камінів іскри падають, коли вдарити міцно каменем об камінь, наприклад, шматком руди якої об кремінь. А се напевне траплялось перед людьми що раз, коли вони готували свої кам'яні сокири. Вони пробували виробляти їх з ріжного роду каміня. Робили вони се по своїх шалашах та печерах, а там напевно лежав сухий мох до спання. Такий мох легко міг запалитися від іскри. З сього й могло почати ся здобування вогня.

Велике добро для людей огонь... Та його ніхто людям не давав, ніхто не вчив їх, як треба його здобувати. Люди самі дійшли до сього, самі навчилися сього. Та на се теж пішло багато років.

Уміння здобувати огонь цілком перемінило життя людей: через таке уміння зовсім інакше пішло воно, ніж раніше. По звірячому йшло до сього часу людське життя, з сього часу пішло воно вже по людському. Хто має вогонь, той через се став дужчим від всіх звірів. Від огня й лев тікає, і печеровий медвідь збочує, і взагалі всяка хижа звірюка боїться вогня. З вогнем і в степу сидіти можна, жадна звірюка не зачепить. Вогонь дав й світло, й теплоту.

Найдавніші люди не знали посуду.

Але ось що дивно: довгий час люди не вміли ні пекти, ні варити що на вогні. Для них огонь був насамперед захистом від ворогів, а варити на огні їжу не швидко навчилися. Багато часу пішло на те, щоб навчитися й пекти, й варити. Адже щоб пекти треба мясо покласти на огонь, а коли його покласти просто на вугля, воно згорить або підгорить, а таке мясо ще гірше від сирого. А в чому ж покласти його на огонь? За тих часів ніякої посуду не було, ніхто її не знав та навіть не думав, що може бути. Через те ніхто не думав про те, що можна мясо пекти; і до сього часу живуть такі дикуни, що не вміють

його пекти. А інші дикуни печуть таким способом; викопують яму, кладуть до неї камінюки й розкладають в ямі огнище; коли огнище згорить й камінюки зробляться гарячими, дикуни вигрібають з ями вугля, а в попіл закопують сире мясо, та так його потім їдять разом з попелом замість соли. З цього способу, мабуть, і почали найдавніші люди. Так і до наших часів ладять собі печеню деякі дикуни.

А інші дикуни так роблять: розріжуть убитій звірюці черево, наллють туди води, а в воду кидають розпалене каміння. Від цього каміння вода нагрівається, й мясо в ній вариться. Можливо, що з цього способу й почали люде мясо варити. А з самого початку люде пекли й варили без всякої посудини.

До посуду не швидко вони додумались. По найдавніших печерах, де найдавніші люди жили, нема й слідів якої небудь посудини.

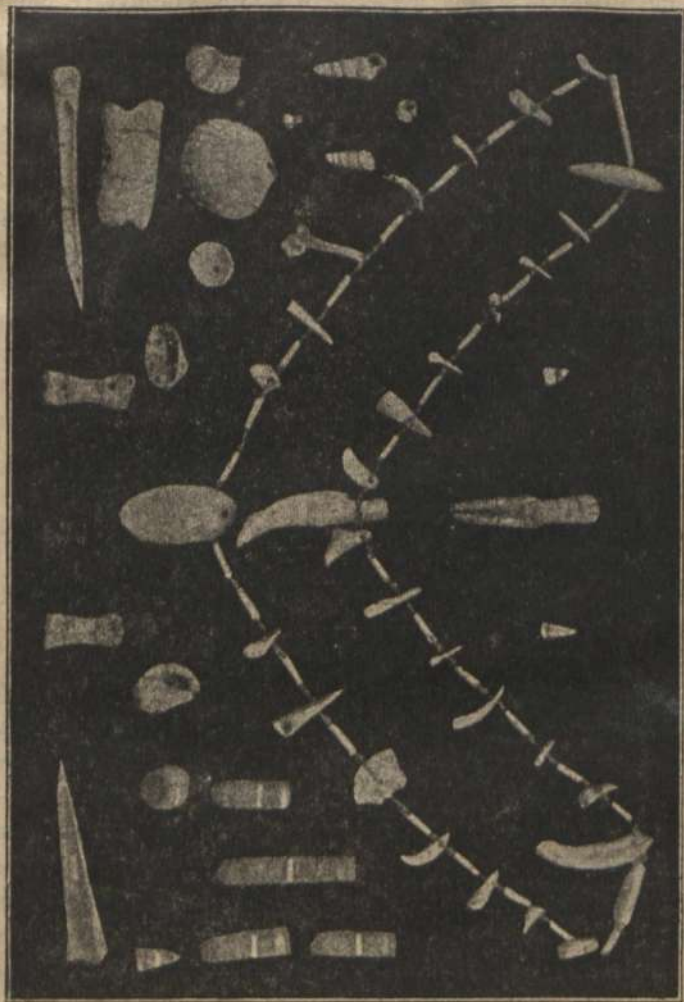
Найдавніші люде не знали одежі.

Чи вмілиж найдавніші люди української землі шити одягу? На перший погляд здається, що се вони напевно вміли робити: як цього не вміти, коли доводиться жити в холодній землі? А на ділі не так воно було: найдавніші люди української землі ходили мало не голі. Холодів вони не боялись; до снігу привикли. А хто не привик, той умер, загинув. І з дітьми людей те саме було, — слабші діти швидко вмирали, а хто живим зістався, той, значить, людина здорова, — вона всякий холод та негоду перетерпить без всякої одежі. Звичайно від такого важкого життя вмирало більше людей ніж тепер, а зіставалося менше. Та всеж не всі помирали, — рід людський таки не вигинув.

Зовсім по тодішньому й досі живуть дикуни Пешереси та деякі Індіанці Північної Америки. Ось що оповідають про них мандрівці: „Сі дикуни не бояться холоду, до нього вони привикли. Навіть в зимі ходять вони майже без одежі. Замість одежі мають вони невеличку звірячу шкіру на плечах, та таку

саму біля пояса. Всього тіла така одежа не закриває, — боки і груди голі, ноги босі й теж голі; на голові нема ніякої

8. мал. Прикраси з костей, зубів і мушлі.

шапки окрім довгого волосся. Трапиться, сніг падає; падає він просто на голі груди, падає й тоне. Навіть новонароджених дітей ледве-ледве шкірою прикривають, тільки материні груди

й оґрівають їх. Через те багато дітей вмирає ще малими. А слабих новонароджених дітей вбивають нераз самі дикуни; буває дикун схопить таку свою дитину та й вдарить її головою об камінь. Страшно навіть оповідати про се, а всеж такі річи діються та ще й досить часто. Зате удержуються при життю тільки дуже здорові, міцні. Й ось що в очи кидається: дикуни не дуже то

9. мал. Австралійський дикун з прикрасами.

дбають про теплу одежу, а за те люблять себе дуже оздоблювати. На шії в них висить намисто з барвних мушлів, а лице й тіло ріжними фарбами пофарбовано — білою, чорною, червоною. Значить, про свою красу дикуни дуже дбають, а про теплоту — ні“. Так оповідають мандрівці про нинішніх дикунів. Похоже на сих дикунів жили за дуже давних часів і люди теперішньої української землі. Вони теж носили на своїх плечах

звірячі шкіри. Вони скребли їх, обробляли особливими камінними шкребачками. Такі шкребачки знайдено по багатьох стародавніх печерах. Виправляти шкіру тодішні люде звичайно, не вміли. Пешереси теж не вміють сього робити. Вони просто шкребуть шкіру з внутрішнього боку. Коли великої шкіри не має, вони аби як звязують та зшивають маленькі шкіри. Можна думати, що так само робили й найдавніші люде. Вони зшивали шкіри при помочи кістяного шила: проколювали ним дірочки, а крізь дірочки протягали жилу або ремінець. Такі кістяні шила знайдено в землі по багатьох місцях на Україні. Знайдено також намистинки, зроблені з глини. Значить, найдавніші люди української землі теж любили себе оздоблювати.

Вони й розмальовували себе: мазали облича та тіло або білим вапном, або червоною охрою, або чорною сажею. Шматки червоної охри знайдено в стародавніх печерах. А в одній печері знайшли якусь маленьку кістяну паличку. Довго ніхто не розумів, що се за паличка. Побачив нарешті її один мандрівець, який на своєму віку багато об'їхав диких країн. Подивився він на паличку й сказав: „Я знаю, що се таке. Таку паличку бачив я в дикунів на Новозеляндських островах. Нею проколюють дикуни собі шкіру до крові, а в ранки втирають під шкіру різні фарби; рани загоюють ся, а фарба зістається під шкірою на все життя“. Теж саме робили, мабуть, з своєю шкірою й найдавніші люде української землі. Ходили вони напів голі, а зате розмальовані. Адже вони були дикуни, а для дикунів оздоба дорожчі над одежу. Ходити зовсім голими дикуни ані трошки не соромляться. А зіставити своє тіло зовсім без оздоб — се вважається соромом.

Тяжке жіноче життя та великі діла жінок за стародавніх часів.

Оздоблювали себе не одні жінки, але й чоловіки.

За давних часів жінки може й менше як чоловіки оздоблювали себе, й ось через що. За тих часів не до того їм було.

Дуже вже тяжко жилося тоді жінкам. Чоловіки не дбали про них: їм самим доводилось здобувати собі їжу. Та не тільки для себе здобувати, а ще й для дітей. Чоловіки про дітей теж не дбали. Цілком так само жувуть тепер Пешереси. Жінки цього племені працюють ще більше від чоловіків. Полювати за звірями вони не можуть, сили не має. От і блукають вони весь час понад берегом моря, иньшим разом по коліна в холодній воді, з маленькими дітьми на спинах, та збирають мушлі для себе та для своїх дітей. Трапляється так: назбирав жінка для себе їжі, а чоловік який прийде, відбере, сам з'їсть, а іноді ще й добре попобе жінку. Значить, хоч не хоч, а доведеться й на нього їжу збирати. А чоловік або сидить, нічого не роблячи, або на лови йде. Коли трапиться йому здобич, він насамперед сам наїсться; коли що з сеї добичі лишиться, — рештки він просто кине, — тоді їх може взяти собі жінка. Але рідко їй щось перепадає, бо дикуни дуже пажерливі. Вони незвичайно багато можуть з'їсти за один раз. Але іноді вони можуть днів три, чотири з ряду і нічого не їсти. Про дітей чоловік дикуна навіть не думав. Він не знав й знати навіть не хоче, чи се його діти, чи ні: може, його, а може, й чужі. Кожда жінка за свого життя перемінить кілька чоловіків, а кождий чоловік переміняє кілька жінок; трапляється й так, що один чоловік заразом дві або три жінки має, й усі вони на його роблять; трапляється й так, що одна жінка кількох чоловіків має й на всіх їх робить. От таке родинне життя дикунів — його навіть назвати родинним не можна. Але навіть і така родина не зістається на все життя, а тільки на який час. Інакше кажучи, правдивого родинного життя дикуни зовсім не знають. Значить, дикуни до родинного життя ще не дійшли, не подумались. А дійти до нього дуже нелегко було. На се теж часу треба було, та ще й дуже багато часу. Иньші народи до сього дійшли, а иньші й за наших часів живуть без правдивої родини, зовсім так, як жили вони за стародавніх часів. Так наприклад, що таке родина в диких Пешересів? Мати та її діти — отсе й уся родина. Батька в такій рідні зовсім не має. Батька навіть не вважають родичом його дітей. Весь

тягар родинного життя несе жінка — мати. Адже діти — шматок її власного тіла, через те мати й дбає про своїх дітей, як про саму себе. Любити свою дитину, се значить — любити шматок свого сласного тіла, а як же не любити самого себе? Адже навіть звіри самих себе люблять. З сього й почалась ще за старинних часів безкорисна любов людини до людини. Значить, найдавніша любов — любов матері до своєї дитини. А з сього почалось і найдавніше родинне життя. Мати почала всякими способами про своїх дітей дбати. Наприклад, одержу-покришку, мабуть, жінки вигадали, а не чоловіки; шалаш — захист від вітру, теж вони перші вигадали; вони й досі самі будують його в дикунів. Чоловіки сидять, нічого не роблячи, а жінки, носячи ще малих дітей на спині, працюють над силу, — гияки ламають, шалаші ставляють, у холодній морській воді бовтаються, слимаків шукаючи. Така праця мало не у всіх племен на землі — вважається жіночою. Можна думати, що й за старинних часів так воно було. Жінки й огонь повинні були носити та доглядати за ним, а коли згасне, здобувати його як самі знають. Значить, з найдавніших часів жінки дбали та робили для домашнього вогнища. Для сього великого діла попрацювали та поробили вони далеко більше як чоловік. Домашнє вогнище, родинне життя — все се діло жіночих рук.

Найдавніші війни та найдавніші переселенці.

Щож робили за тих стародавніх часів чоловіки? Робили вони за тих часів те саме, що й досі роблять чоловіки у всіх диких народів: вони полювали та воювали. Адже в тих часах полювати було далеко важче, ніж тепер, бо на лови доводилось ходити, маючи тільки дубину, сокиру, молот та спис; не дуже то добра була ся зброя, бо шкіри деяких звірюк вона й пробити не могла. Луки та стріли в стародавніх часах ще не були вигадані. Вони появилися далеко пізніше. А без доброї зброї не багато вловиш. Іншим разом уловиш здобич, иньшим разом ні; иньшим разом дуже наїється мисливець,

скільки може з'їсти, а іншим разом цілими днями голодувати мусить. Іншими голодними днями доводить ся Пешересови — мислицеві кидати мисливство та йти грабувати. А кого грабувати? Звичайно, тих, хто слабший. От і йде він до жінок; ті часом мають запаси, приготовані малим дітям. Сі запаси чоловіки відбирають, та їдять собі спокійненько. Але й гірше буває, — і голодні часи трапляються, бо в деяких роках буває дуже мало дичини, мало мушлів; буває неврожай на плоди та коріння. Зовсім погано доводиться тоді бідолашнім дикунам; тільки один вихід тоді й є — втікати від голодової смерти в інші краї, переселятися. І збираються голодні люди, і йдуть у світ за очі. Йдуть таких країн шукати, де з голоду померти не можна. Йдуть по одному, купками йдуть, іншим разом все племя переселяється. Трапляється так, що прийдуть переселенці в гарні краї, але там вже інші люди живуть. А ті, звичайно, прибуд не пускають, бо людина на людину дивиться, як вовк на вовка, один одному — ворог, кождий насамперед тільки про себе думає та дбає. Й ось починається між людьми бійка — війна. Бються за їжу, за місця для мисливства, за жінок. Хто дужчий, той начальникує підчас бійки, а опріч сього звичайно ніколи начальства не має. Бються люто, як дикі звіри; вбивають один одного без жалю. Дикі люди жалувати не вміють. Жалість у людському серці теж не зразу й не сама собою явилась, — доводилося помалу й до неї доходити.

Стародавні люде української землі були людоїдами.

Часто трапляється, що голодний дикун убиває людину, вирізує з неї серце й їсть його сирим; він думає, що сам стане хоробрим, коли з'їсть серце хороброї людини. Та й гірше буває: йдуть одні дикуни на других, немов на псови; убють двох, трьох, та й їдять тоді їх. Оттак нераз годі й відріжнити, де в людей війна, а де тільки польовання за людським мясом. Та й ще страшніше буває. Оповідає, наприклад, один мандрівець, що

виробляють нинішні дикуни Пешереси. В голодних роках вони навмисне вбивають старих жінок та їдять їх. „Нащож ви се робите?“ спитав їх мандрівець. Дикуні відповідали йому: „Без сього ми самі помremo, бо більше нам нема чого їсти“.

І не самі тільки Пешереси так роблять; і досі ще є багато дикунів людодів на світі, а за давніх часів було людодів ще більше. Людоїдами були й найдавніші люде української землі. По багатьох місцях знайдено рештки великого огнища, а на ньому обгорілі людські кістки; иньші кістки розрубано камяною сокирою й стрижінь кістковий виссано. Значить, ясно, в сій печері теж колись жили людоді, власне ті, що робили собі сокири з грубо обробленого каменя. Вовк їсть вовка, так і людина може їсти людину. І до такої їжі теж можна привикнути; иньші дикуни так привикли до неї, що їдять людське мясо зовсім не від голоду, Вони їдять його тоді навіть, коли мають иньшу їжу.

Так і за давніх часів було. Їли тоді люди людське мясо зовсім не від голоду. Наприклад, в одній печері знайшли розбиті та обгризені людські кістки, а поруч них багато кісток диких звірів. Память про тих давніх людодів заховалась ще до тепер у нашого народу.

В наших українських народніх казках часто оповідається про страшних людодів — песиголовців. Сі казки чули наші батьки від своїх батьків, а ті від своїх. Таким способом казки дійшли до нас від стародавніх часів. Тепер ми вважаємо їх казками, себ-то вигадками, а в тих часах їх вважали правдою; і справді в казках дійсно є частинка правди, тільки підмальована, побільшена, попсована. В казках дійшли до нас в такому виді перекази про найдавніші часи. І про людодів у казках оповідається через те, що в давніх часах і справді жили людоді.

Душі покійників.

А чи була в тих часах яка віра? Здається, що була, але то була віра особлива, дика й дуже вже проста, така, яку й доси має багато теперішніх диких народів. Найдикші народи не зна-

ють ніяких богів. Навіть слова „бог“ не має в їх мові. До сього вони ще не дійшли. Найди́кші люди на землі ві́рять не в богів, а в мертві душі або духів. Щож се за душі? Се звичайні-сінькі собі душі всіх людей, що вмерли. Коли людина вмирає, думають дикуни, її тіло гниє, але душа не гниє, а зістається; вона з тіла виходить у воздух, як віддих, і стає невидною. Та всеж вона є, вона не гине, а десь живе дальше. Деякі племена ди́кі ховають своїх покійників у землю та думають, що й душі померлих людей теж живуть під землею, — де рештки тіла, там і душа. А иньші дикуни на деревах ховають своїх покійників. Сі думають, що після смерті душі літають в воздуху. Є й такі племена ди́кунів, які думають, що душі покійників після смерті летять кудись далеко-далеко, за тисячі миль в ті місця, де жили діди й прадіди тих племен. Щож се за місця? Се „той світ“. Дикуни думають, що й на тому світі те саме, що й на сьому. Вони думають, що й душам покійників теж треба їсти, щоб з голоду не вмерти, що треба їм й огонь мати, й сокири, й молотки, й усякі иньші річи. Коли не дати сього покійникови, йому погано буде на тому світі, а тоді розсердиться він і почне шкодити живим. Значить, думає ди́кун, треба, щоб покійник необхідно мав усякі потрібні річи, щоб вони завше біля нього були. Ото й кладуть дикуни в могилу разом з покійником одержу, зброю, їжу, наптки й ріжні його річи. Так само й таким способом робили й старинні люди української землі.

Найдавніші люде навіть сього не робили. Вони зовсім не ховали своїх покійників, а кидали їх де небудь. Дперва пізнійше почали наші предки ховати мерців у землю. Вони теж клали в могилу разом з мерцем їжу, напої та ріжні його річи. Такі могили знайдено по ріжних місцях на Україні: в них людські кістки є, кам'яні сокири, ріжні річи хатні, кістки звірин та всякі иньші річи. Й усе те опинилося там тому, що за тих давніх часів люди вірили в той світ і думали, що на тому світі життя таке, як і на сьому, вірили, що й на тому світі треба покійникам мати й хату, й одержу, й їжу, й питя. Значить, найдавніші люди на Україні такуж віру мали, яку мають і досі ріжні ди́кі народи.

А ся віра деколи буває дуже дивна. Наприклад, деякі дикуни думають, що навкруги їх завше літають величезними роями душі покійників. Інші душі — добрі, що нікому шкоди не роблять, інші лихі, сварливі; якою людина була за свого життя, такою буде й її душа після смерті. Лихі душі завше силкуються зробити людям якусь шкоду, а добрі душі іноді обороняють та захищають людей від лиха. Дикуні думають, що треба від душ покійників оборонятися, треба умилювати їх. Та як се зробити? Дикуні думають, що в на се добрий спосіб, а саме ось який. Душі покійників, на думку дикунів, можуть деколи вселятися в камінюки, в дерева, в звірів і навіть людей. Коли така душа вселилася, наприклад, у камінь, він стає незвичайним, чудодійним: таку камінюку треба завше при собі носити; коли матимеш камінюку, думає дикун, матимеш і душу, що сидить в середині сеї камінюки. Інші душі в інші річи вселяються, й усі ці річи теж незвичайними, чудодійними стають; вони захищають живу людину від інших злих душ. Ото й силкується дикун по різних прикметам дізнатись, чи не вселилась де яка душа, чи не має де чого незвичайного. Коли здається дикунові, що яка камінюка або кістка не походить на інші, він зараз бере їх собі та звичайно чіпляє на шию. Такі річи, в яких, на думку дикунів, душі покійників сидять, звуться фетишами, амулетами або талісманами. Коли треба чого дикунові, хапає він свого амулета, цілує його, обіймає й просить, чого треба; коли се не помагає, дикун його бє, кидає на землю, плює та кричить на нього. Як на нас, се смішно, а дикунові все те здається справою потрібною й поважною, без якої не можна прожити — адже се його така віра, а без такої віри він ніяк не може бути. Через се дикуні й носять на собі дуже багато різних амулетів — фетишів. Вони роблять собі в них намиста. Є тут камінці, палички, глиняні постаті, зуби диких звірів, шматочки зміїної шкіри й багато інших маленьких річей. Такі річи знайдено й по тих стародавніх печерах та могилах, де поховано найдавніших людей української землі. Значить, найдавніші дикі люди, що жили на Україні, мали дику віру, та іншою віра за тих

часів і бути не могла. До високі віри треба було розумом та чуттям дійти, а для сього дикі люди ще мало мали розуму та чуття.

Як повсталa віра в душу.

Таку віру мали ті люде, що за стародавніх часів жили на нашій українській землі. Сі люди вірили не в богів, а в душі мертвих людей. Але звідкіля взялася така віра? Адже й до неї треба як небудь дійти, сама по собі вона не родиться; звірі, наприклад, ніякої віри не мають.

Правда, не відразу виникла віра в душі покійників. Навіть не всі теперішні дикуни мають таку дику віру, — деякі дикуни живуть без всякої віри та навіть ніколи про те не думають, чи є в людини душа, чи її нема. А інші дикуни вірять, що кожда людина має свій власний двійник. Двійник се звичайнісінька людська тінь, та сама тінь, що падає від людини в соняшні дні. Дикуни думають, що людська тінь теж жива: адже вона ворухиться, бігає, більшає, меншає і росте, зовсім, як жива людина. Ото й думають дикуни, що кожда людина складається з двох половин; одна половина — його тіло, а друга половина — його тінь; а тінь се особлива істота: іноді видко її, іноді невидко, а всеж вона є, вона існує, її неодмінно має кожда людина. Оповідують мандрівці, що є на світі такі дикуни, що вважають за свій двійник не тільки свою тінь, але й власний відбитий образ у тихій воді. „Він завше зі мною, кажуть сі дикуни, але іноді його видко, іноді ні. Коли я помру, мій відбиток зістанеться й довго, довго ще житиме без мого тіла“. „А ти ж звідкіля се знаєш?“ — спитав мандрівець дикуна. „Як же мені не знати? — відповів той. — Атже й мати моя давно померла, а я й досі її бачу у сні. Не можуж я бачити те, чого нема. Значить, відбиток моєї матері й досі ще живе й до того окремо від її тіла. Коли я сплю, моя тінь або відбиток (мара) теж відділяється від мого тіла й летить до матері“. „Що ти кажеш, — скрикнув мандрівець, — твоя душа не може вилізти з твого тіла. Коли вона вилізе, назад вже не повернеться, і ти помреш“. „І так буває, — спокійно відмовив дикуна, — часом

тінь виходить з тіла тільки на який час, а часом і на завше. Після сього вона в иньшому місці живе“.

Так думає теперішній дикун. Можна думати, що так і найдавніші люди думали, значить, так думали й найдавніші люди української землі. Від таких думок і почалася віра всіх людей в душу, а після сеї віри, віра в душу покійника. Так і почали люди казати, що мають вони осібну душу, окрему від тіла. Таким способом найдикші, значить, і найтемніші люде додумалися до того, що кожда людина має свій особливий двійник, себ-то душу.

Віра в душу теж не відразу з'явилась. До неї теж доводилось потихеньку, помаленьку доходити. А поки люди до неї не дійшли, доти жили без всякої віри; жили, нічого про віру не думаючи, не знаючи навіть, що вона може бути. Жили з дня на день, як звіри, нічого не роздумуючи. Жили таким життям вони не рік, не столітя, а багато тисяч літ. Адже голова дикої людини працює погано, міцно держиться в ній те, до чого вже людина додумалася; дикі люди перемінати свої думки не люблять та не хотять, а головно, не можуть.

Найдавніше життя.

Якеж було життя людей в тих стародавніх часах? Куди й на що витрачали тоді люди свій час? Звичайно, витрачали вони свій час найбільше на те, щоб підтримувати своє власне життя, здобувати собі їжу. Отсе була найголовніша людська справа. Життя всякому дороге. Через се навіть звіри дбають про те, як би захистити та підтримати своє життя. Для сього напружують вони всі свої здібности, які тільки мають вони від природи. Так само й люди роблять. Утримання власного життя — се для них найважніша справа. Хто про сю справу не дбав, як слід, хто не думав про неї, той передчасно загинув. Виживали тільки ті, хто вмів краще від иньших захищати та підтримувати своє життя, хто вмів краще, хитрійше від иньших боронити своє життя від всякого лиха. „Обороняй та захищай своє життя“ — отсе найдавніше правило життя. В сьому

правилі нічого нема про иньших людей, немов їх і на світі нема, або немов кождий кождому ворог. Та так воно й було: люде потрошки та поволі почали вчитися любити свого ближнього багато сотень тисяч років після того, як полюбили самих себе; й досі вони не навчилися сього, як слід. Любови до ближніх почало вчити людей їхнє спільне, себ-то громадське життя; любов до самого себе мають всі люде вже від природи. Таке вже тіло людське, що людина завше хоче його захистити, та підтримати й оборонити власне життя. Й ось що треба зауважити: все, що для сього людина робить, дає їй приємність, утіху. Наприклад, голодний тішиться, коли він здобув собі їжу й їсть; слабий тішиться, коли втіче від ворога. Значить, для людей, так само, як і для кожної живої істоти, підтримувати, захищати своє життя — се теж саме, що здобувати щастя. Хоч яке воно там є, а всеж се щастя, хоч і дуже ще дике.

Всі люде, так само, як і всі живі істоти, мають що одно, дуже важливе діло: вони повинні мати потомків, дітей плодити, — адже коли ніхто з них не буде сього робити, тоді загине їхня порода. Й ось що знову треба мати на увазі: тіло людини, й взагалі всякої живої істоти, так збудовано, що намагається плодити дітей, намагається до сього, навіть зовсім не думаючи про те, яке значіння та користь має отсе намагання для всієї породи. Отсе намагання від природи сидить в кожному тілі, й усі намагаються продовжувати свій рід просто через те, що се приємно, не зважаючи на тяжке життя.

Значить, ось які дві справи були й доси зістаються найважливішими для всіх живих істот; перша справа — захистити й підтримати своє власне життя, друга справа — наплодити дітей, продовжити свою породу й захистити її таким чином від вимирання. Коло сих двох справ і обертається людське життя з найдавніших часів, та інакше й бути не може: без сього весь людський рід загинув би. З часом і нові справи, нові клопоти повстали, окрім отсих двох. А в найдавніших, диких часах тільки ці дві справи й були. Через першу справу почалось вигадкування різних, все кращих та кращих способів здобування

їжі, приготування знарядів та зброї і будування помешкань. А через другу справу почалось родинне життя, а після того, й громадське. Про те буде мова далі. А коли людина вже встигла задоволити свої найголовніші потреби, тоді бралася вона й до інших справ, що не так були потрібні. Але ось що дуже важно: до всякої справи, до всякої праці бралися дикі люди тільки тоді, коли нужда примушувала їх, — без такої нужди дикуни нічого не хоче й не думає робити. Через се й весь людський рід не по своїй волі до праці взявся — нужда — konieczність примусила його до неї. До всього люди доходять не добровільно, а тільки від лиха. Не даром і приказка каже, що лихо всього навчить. Воно саме й навчило людей усього.

Чи завше люде розуміли що своє, а що не своє?

Коли дикуни ситі, він лежить собі й нічого не робить. Схотів їсти — пішов на лови; вбив яку звірину, наївся так, що ледви дихати може й знову ліг; рештки їжі кинув, хто хоче приходить та бери, бо ситий дикуна не вважав їх своїми: ліс та степ не його; коріння та плоди не його; звіри та пташки не його, рештки вбитої ним звірини теж не його. Все те — само по собі, нічیه. Дикуна зовсім не розуміє, що то таке власність. Прийшли, наприклад, інші люди, зовсім чужі, і поїли рештки вбитої ним звірини; прийшли після них звіри й усе докінчили, а дикуна, їх власник, лежить собі й не думає про те, що люди та звіри їдять потрібне для нього, його власне добро. Та за те, коли дикуна знова виголодніє, а на ловах йому не пощастить, він сам візьме, чого йому треба в чужої людини, не питаючись навіть її, адже коли їй се треба, вона не віддасть, навіть битись буде, а коли не треба, віддасть, навіть слова не скаже. Інакше кажучи, дикуна віддає другому все, чого йому не треба, а бере від другого, не питаючись, все, чого йому треба й коли треба або коли хочеться. Значить, дикуни не розуміють і не роздумують про те, що „своє“ й що „не своє“. Наприклад, до одного корабля приплив раз човен з дикунами. Вилізли дикуни на корабель та й почали хапати різні річі. Моряки думали, що

то злодії. А вони зосім не злодії; їхня мова навіть не має таких слів, як от „крадіж“, „рабунок“; немає теж і таких слів, як наприклад, „мове“, „твое“, „його“, „власне“. Се через те, що в голові дикуна нема про се ніяких думок. Значить, найдикші люде на землі не знають, що таке власність. Не знали сього й найдавніші люде. Через се їхні думки, почуття, справи, все їхнє життя були зовсім не похожі на теперішнє.

Та в на світі й не такі дикі люде. Ось що оповідають про них мандрівці. „Убив один такий дикун дикого кабана. Всього кабана він звичайно з'їсти не міг. Прийшли другі дикуни й з'їли рештки. Видко було, що мисливець не вважав вбиту звірину за свою. Вбив він її сокирою. Сю сокиру він сам зробив. Видко було, що чимало попрацював він, поки тую сокиру зробив. Підійшов мардрівець до дикуна та й каже йому: „Я візьму в тебе отсю сокиру“. — „Я не дам тобі її“, відповів дикун. „Чомуж?“ — спитав мандрівець. Подумав, подумав дикун і сказав. — „Тому, що я сам робив її“. Зрозумів тоді мандрівець, в чому суть справи: дикун дуже цінить свою працю; він знає й розуміє, що таке його власна праця: одже се його руки, його ноги, його сила, його втома, його думки; коротко кажучи, його праця — се він сам, а його сокира — наслідок його праці; інакше кажучи, се частинка його самого. Навіть звірина цінить сама себе, якже людині себе не цінити? Через те й знає дикун, що сокира — його власність. Свою сокиру він у могилу навіть візьме й своєю волею нікому не віддасть. Ось через віщо, де є праця та вироби людської праці, там є й власність. Ось яким чином і через що появилася з початку власність. Насамперед почали вважати власністю власні вироби, наприклад, кам'яні сокири, молотки, ножі, всякі инші знарядя та зброю. Теж власністю почали вважати всякі оздобы, бо дикун уважав їх частиною самого себе. А ось звірина жива, що в лісі бігає, не його. І ліс не його, і земля не його, й воздух і світло, — все те не його, бо він до них своєї праці не докладав. І навіть убиту звірину довгий час не вважали власною, бо потрібна вона була тільки підчас їдження. А робити запаси мяса довгий час ніхто не вмів.

Але й так буває: зробив один дикун для себе сокиру. Прийшов другий дикун й відняв у його сокиру, відняв насильно, після бійки. Так перейшла трудова власність з рук до рук. Працював над нею один дикун, а відібрав другий, який над сим не працював; і він теж зробився власником сокири. Ото й розбирай, на чiemу боці правда. Дужчого завше правда — так і в стародавніх часах бувало. А про справедливість дикуни зовсім не думають; вони навіть не розуміють, що се слово значить. В їхній мові навіть немає такого слова. Значить, виходить так: в на світі дикуни, які розуміють, що таке власність, але не розуміють, що таке справедливість. Інакше кажучи, думку про власність вони мають, але думки про справедливість не мають. Так само й в стародавніх часах бувало, бо люде всюди люде. Хто серед них дужчий, той і бере гору.

Один мандрівець приїхав до дикунів Пешересів. Ті прибігли купою на беріг. Мандрівець почав їм дарунки роздавати; дав одному, другому, третьому, багатьом дав. Але бачить він, серед них щось робиться. Появився звідкілясь високий, дужий, міцний дикун; в руках у його палиця з якимсь особливим закінченням; ходить він серед натовпу й все дарунки оглядає та відбирає від дикунів для себе. Ті сердяться, а усеж дають. Інший не хоче давати, галас підіймається, й всеж високий дикун по своєму робить, бо він дужчий за всіх. „Хтож се такий?“ — спитав мандрівець про високого дикуна-грабіжника. „А се наш ватаг“ — відповіли дикуни, „він серед нас найдужчий та найбагатший“.

Бували такі ватажки і в стародавніх часах. В одній печері знайдено навіть кістяну різьблену ручку палиці такого ватага. На ній вирізано постаті якихось диких звірин та різні груби оздоб.

Якою мовою розмовляли в найдавніших часах?

Якою мовою розмовляли в найдавніших часах, сього тепер ніхто не знає й знати не може. Зате ось що знаємо напевно й докладно. Тодішня мова мала далеко менше слів, ніж

теперішні; дуже багатьох слів тоді зовсім не було. Наприклад, не було слів „моє“, „твоє“, „справедливість“, „власність“. Про се була вже мова вище. Не було й таких слів, як наприклад „місто“, „параплав“ „завод“ (фабрика), бо в тих часах не було міст, параплавів та заводів. Багато дечого тоді не було, що тепер є; життя тоді було далеко простіше, значить і мова простішою була. В нашій українській мові є тепер понад сто тисяч слів. А в тих часах довелось би слова лічити навіть не десятками тисяч, а тисячами, коли не сотнями. У дикої та убогої людини й мова дика та вбога. Часто вона не знає й не вміє, як що назвати. А коли такій людині не стає слів, то починає вона собі руками та ногами допомагати. Взагалі рухи тіла заступають для неї багато слів. Наприклад, у мові багатьох дикунів зовсім нема слів „туди“, „сюди“; немає слів „тут“, „там“, „сьогодні“, „вчора“. Яким же чином розмовляють дикуни без тих слів? А таким чином: замість того, щоб сказати слово „сюди“, дикун показує пальцем у той бік, куди йому треба, замість того, щоб сказати слово „вчора“, він каже слово „день“ і показує пальцем назад, за спину. „День назад“ — се значить „вчора“. А „день-вперед“ — се значить „завтра“. А то й так буває: в голові дикуна вже є деякі думки, а слів на те у його мові ще нема, бо ще їх не вигадано. Тоді одно слово замінюють другим, або замість одного слова вживають кілька слів. Наприклад, деякі дикуни зовсім не вміють числити, — у їхній мові нема навіть таких слів: „пять“, „десять“, „п'ятнайцять“, „двайцять“. Якже вони роблять, коли їм доводиться числити? А ось як: замість того, щоб сказати „пять“, вони кажуть „рука“, бо на руці пять пальців; замість того, щоб сказати „десять“, вони кажуть „дві руці“; слово п'ятнайцять вони виявляють словами „дві руці й одна нога“, а замість того, щоб сказати „двайцять“, вони кажуть „людина“, бо людина має дваїцять пальців. А більше дваїцяти вони лічити не вміють, розуму не вистачає. Але й так буває, що нові слова вигадувати доводиться. А що ж се значить „вигадати слово?“ Вигадати слово не так важко, а от як зробити, щоб інші люди про нову вигадку довідались й затамили собі, що саме вона озна-

чає? Отсе саме й найважче зробити. А всеж се зроблено ще в найдавніших часах. Багато слів ще тоді вигадано. Іноді слова — звуки самі по собі з рота виходять. Наприклад, всякий зрозумів, про що розмова йде, коли сказати „куку“, або „няв-няв“. З таких звуків і почали люди вигадувати назвища для різних звірин. А от ще приклад, яким чином вигадано иньші слова. У різних народів батько та мати звуться „та“ або „ма“. Чому так? А тому, що малі діти з сих саме слів починають говорити; треба їм тільки рота розтулити та випустити повітря з рота крізь губи, й само по собі вийде се слово „та“ або „ма“. За дітьми й дорослі повторяють отсі слова. Діти придумали таким чином чимало слів. Або, наприклад, візьмемо різні людські вигуки: „ой“, „ах“, „ух“, „гей“, „дзень“, „трісь“, „хлюп“. Сі крики в різних народів майже однакові. Звуться вони окликами або вигуками. Вони самі по собі виходять, коли людина кричить з болю або здивування, з радости, або утіхи, коротко кажучи, з різних почувань. З одного крику не важко довідатись та зрозуміти, що він означає, та що відчував ся людина, що кричить. Від таких криків потворились різні слова. Ї, наприклад, такі слова в українській мові: „охкати“, „ойкати“ і т. п. Зараз видно, що такі слова походять від криків „ох“, „ой“. Ті всі слова різні, а пні, себ-то сама основа слів, однакова: одні слова пнем мати-муть „ох“, иньші „ой“ і т. п. Багато є й різних иньших пнів. Багато є почувань у людей, стільки ж є і криків, а з кожного крику може по кілька слів скластися. Інакше кажучи, кождий крик може зробитися пнем дуже багатьох слів. Дитячі крики „ма“, наприклад, теж можуть стати пнями дуже багатьох слів — наприклад, „мама“, „матерній“, „материнство“. Так само можуть стати пнями слів і такі крики, як „куку“, „няв“ та всякі иньші. Таким чином йшло і йде вигадування. Всякий звук, всяке нове слово може стати пнем багатьох иньших нових слів. З сотні пнів може вийти багато тисяч слів. Інакше кажучи, слова самі по собі можуть множитись. Але й на сьому справа ще не кінчиться, збільшення числа слів неодмінно піде далі. Адже пень до пня прикладати можна, й тоді з двох пнів може вийти одно слово. Візьмемо, наприклад, слово

„добробут“. В цьому слові два пні, а не один; перший пень — добро, а другий пень — слово бут, а з цих двох пнів і склалось слово добробут. Багато тисяч слів склалося таким способом з двох пнів. Ї й такі слова, що склалися з двох, трьох і навіть чотирьох пнів. І таких слів дуже багато. Значить, число слів у людських мовах може що раз збільшуватися. Цьому збільшенню й кінця-краю не видно. Так воно йшло і досі йде з стародавніх часів. Через це з певністю можна сказати, що в давніх часах людські мови мали далеко менше слів, ніж мови теперішні.

Яким же способом ширяться слова? Теж різними способами. Буває, наприклад, так: вигадав який дикун вудку й дав їй свою назву; побачив сю нову вигадку другий дикун і сам для себе її зробив. Як же її назвати? Звичайно, найлегше назвати тим самим словом, яким назвав той дикун, який її вигадав. Значить, виходить так: появилася річ, появилось і нове слово; поширилась серед народу ця річ, поширилось і нове слово, назвище цієї річі. Так всі й починають потроху розуміти, що воно означає. Спершу поширилось воно серед одної сім'ї, потім серед селища, потім перейшло до інших селищ і так далі.

Таким чином, себ-то дуже помалу, поширились усі нові вигадані слова. Слова, які й досі ще живуть, так само поширились. Але багато різних слів з часом забувається, загиває.

Значить, ось звідкіля й ось яким чином появились людські мови, між ними й українська, якою ми тепер розмовляємо. Мова появилася не швидко, а складалася помалу й дуже довго. В найдавніших часах всяка людська мова складалася на звичай, й люди по голосу довідувались, що означає який крик. Справдешні слова появились далеко пізніше, появились самі по собі й поширилась. Може кому здається дивно, що цілий великий народ, себ-то мільйони людей говорять однаковою мовою, що для цього вигадано стільки різних слів та зворотів, й усі люди цього народу один одного розуміють. Але в цьому ніякісенького дива нема — адже це все не сталося нараз, людська мова не відразу появилася: складалася вона багато тисяч років; слово вигадували за словом, і серед народу ширилось слово за

словом. Тільки таким не швидким способом і появились та поширилися серед людей сотні тисяч різних слів.

З окремих дощових крапельок складаються річки та моря, а з окремих слів та зворотів складаються мови різних народів. Мова людська відразу появитись не може. Кожда мова розвивалася дуже поволі, та на те, щоби стати такою, якою вона тепер є, треба було багато тисяч років.

Всі сучасні мови дуже давно появились. Кожда мова — се велика старовина.

Сліди старовинної мови в сучасній мові.

Значить, мова найдавніших людей зовсім не такою була, як тепер. Чи не можнаж по сучасним мовам довідатись чогось про найдавніші мови?

Звичайно, можна. Адже вчені люде уміють по сучасним камінюкам довідуватись про те, де було море в стародавніх часах; адже по слідам людини довідуються вони про те, як жили люди на землі багато тисяч років тому, так само по сучасній мові можна дізнатись і про старовину. Адже в сій сучасній мові теж зісталися сліди далекої старовини.

Якіж сліди?

Дуже багато. Наприклад, пні різних сучасних слів — се сліди та рештки стародавних слів. Колись всі ті пні самі були словами. Є й досі мови, що складаються немов би з самих пнів, і ті пні завше говоряться однаково, без всяких перемін. Така, наприклад, китайська мова. Там кожде слово, то пень. Наприклад, „чоловік“ по китайськи значить „жин“, „багато“ по катайськи значить „ду“, а „товпа“ по китайськи значить „жин-ду“, себ-то „чоловік багато“. Значить, китаєць складає з двох слів та двох пнів третє слово, і в сьому новому слові обидва пні зістаються без всяких перемін. Китаєць не може відміняти своїх слів, як ми; він не може, наприклад, сказати по свому так, як ми се кажемо: товпа, товпи, товпами; по китайськи все буде однаково: жин-ду — товпа; жин-ду —

товпою; жин-ду — товпи. Все жин-ду та жин-ду. В китайській мові всі слова — то пні, й вони завше зістаються без перемін; завше Китаєць вимовляє їх на один лад. Можна думати, що таким способом розмовляли в давніх часах всі люди на землі. Вони розмовляли пнями, а з сих пнів тоді ще не встигли скластись ніякі иньші слова. Значить, так і виходить, що пні слів — се сліди дуже далекої старовини.

Якоюж мовою розмовляли найдавніші люде української землі? Ніхто тепер не знає якою. Одно можна сказати про їхню мову, що вона не скидалась на нашу, мала менше слів, слова були простіймі, й звороти простійші; в мові було багато рухів тіла; ще можна сказати про мову стародавних мешканці української землі, що майже всі слова тої мови перестали бути словами, а поробились пнями иньших слів. І все вийшло само по собі, бо інаше й бути не могло.

Чи вмілиж люди читати та писати в тих часах, себ-то десятки тисяч років тому? Звичайно, не вміли. Ніякої азбуки тоді ще люди не знали. І слідів її ніде не знайдеш. Ніхто тоді нічого не записував.

Коротенький перегляд усього, що в сій книжці оповідалося.

В найдавніших часах залюднювали українську землю дикуни, правдиві дикуни. Й ті старинні дикуни були ще дикші від тих, що й у наших часах живуть далеко від України. Найдавніші люде української землі були в дикому становищу. Що воно дійсно так було, се з певністю та докладністю доводять усі сліди їхнього життя, які ще дійшли до наших часів. А слідів сих чимало, наприклад, людські кістки, старинні могили, старинні річи та вироби.

Що стародавні люди на Україні були дикими, се доводить ще життя ріжних теперішних дикунів, бо всі ті дикуни й досі живуть так, як жили їхні прапрадіди в найдавнішій старовині; значить, все їх сучасне життя — се давня старовина, якої вони з ріжних причин не могли переміняти. Через се,

дивлячись на сучасних дикунів, можна зрозуміти й їх найдавніше життя. Та й се ще не все: теперішнє життя різних диких народів дуже до себе подібне, мимо того, що ті дикі народи живуть зовсім в інших сторонах землі та дуже далеко від себе. Наприклад, у Африці живуть дикі люди чорної породи, а в Америці, на другому кінці землі, живуть червоношкірі дикуни Пешереси, люде зовсім иньшої породи. Породу вони мають ріжну, а мимо того життя в них дуже подібне; се через те, що всі люде — людьми, їхні душі та тіла на один лад устроєні. Значить, багато людських справ буде схожих. Всюди й у всіх людей найголовніша їхня справа — захистити й підтримати власне життя й свою породу всякими способами, які тільки може вигадати дика голова. Ось через віщо й стародавнє дикунське життя наших предків теж багато в дечому скидалося на життя сучасних дикунів. Через се сучасні дикуни й допомагають нам розуміти нашу власну дуже даліку старовину.

Найдавніші люди української землі більше скидалися на звірів, ніж на людей. Та всеж се були не звірі, а люде, вони вже вміли поводитись із знарядями. А найголовніше — вони вже вміли здобувати вогонь.

Якими були люде, такі й сліди від них зістались. Найдавніші люде української землі, подібно до Пешересів, зовсім не знали, що таке залізо, не вміли здобувати його з залізної руди; ніяких иньших металів вони теж не знали, через те доводилось їм робити собі сокири, молотки та ножі з креміння та різних камінюк. Вони робили се погано, невміло; тодішні сокири ледве-ледве були оббиті; ніхто тоді ще не вмів їх вигладжувати та обточувати. Не вміли теж люди за тих часів виробляти посудини. Найдавніші люде української землі не мали ніяких свійських звірин, не робили ніяких запасів їжі; хліба в них не було, й вони навіть не знали, що то таке хліб. Вони не знали навіть, що таке збіжжє, не вміли орати, сіяти, не мали ніякого постійного житла, не мали справжньої одежі. Вони їли, що доведеться; хто міг, полював на звірів. Всім жилось тоді не лехко й не солодко, та найгірше жилося жінкам. Вони й з дітьми во-

зилися — носили їх, доглядали та годували, та ще й на чоловіків робили, шалаші ставляли й огонь підтримували. А справжнього родинного життя тоді не було ще зовсім. Сім'ї, власності, держави тоді ще не було; нічого сього тоді ніхто ще не знав. Віра в тих часах теж була иньша, і письма ніхто не знав. Скільки ж тисяч років тому жили тут, на теперішній Україні, де живе тепер український народ, такі дикі люди? Що найменше з того часу вже десятки тисяч років минули.

На українській землі жили люди таким диким життям не одну, не дві тисячі, а дуже багато тисяч років тому.

Через віщо ж тепер вже нема тих найдавніших мешканців української землі? Куди вони ділися? Чи не вигинули вони? Чи не вимерла їхня порода?

Ні, вона не вимерла й не вигинула. Вона перемінилася. Протягом багатьох тисяч років вона сама по собі перемінилася, переробилася в иньшу породу людей, так само, як се сталося з иньшими народами. Перемінилося й стародавнє життя, і з нього вийшло зовсім иньше, зовсім нове життя сучасного українського народу.

Друга частина.

Як і через що мешканці Української землі перестали
бути дикунами.

Про що оповідають иноді печері.

Років тридцять тому в Польщі, в Келецькій губернії, випадково знайшли печерю. Се була печеря не дуже глибока, але стародавня. Сливе вся вона була заповнена вапном; на долівці в печері стояла вапняна вода, зі стелі теж капала вода; вапно й на долівці насіло; згори теж висіли вапняні стовпчики.

Почали робітники одкопувати сю печерю. Копали, копали, зненацька на глибині кількох аршинів побачили вони якісь кістки, а біля них — сліди вогня, а на них черепки — рештки розбитих горщиків; поруч лежало багато виробів з каменя, оленячого рогу та з кісток якихось звірин, наприклад, сокири, молоти, ножі, вістря списів та стріл. По всьому видко було, що в цій печері жили колись люде, й було се дуже давно, бо всі ці рештки вже встиг покрити товстий шар вапняного намулу.

Почали далі копати. Копали, копали й все викопували рештки людського житла. Їх траплялося дуже багато; вони лежали на землі верствами, а між ними були верстви чистого вапна без усяких людських решток та слідів. Й ось що треба завважити: чим глибше копали вниз, тим гірші й грубіші були вироби людських рук. Серед вищих верств вапна знайдено кам'яні сокири та молотки навіть дуже доброї роботи; вони були вироблені гарно, правильно, були немов виточені та по-

шліховані. По такій роботі зараз можна бачити, що робили її дуже вмілі, зручні майстри; кам'яні молотки виглядали зовсім так, немов би й теперішні; в них навіть просверловано було правильні, круглі дірки, звичайно для того, щоб набивати такі молотки на ручки. Просверлювати камінюки та вигладити її гладенько — це праця не легка. Значить, великими майстрами були ті люде, що зробили такі кам'яні молотки, сокири, вістря стріл, ножі.

А глибоко під землею, під сими виробами, лежали вироби цілком иньшої роботи, далеко гіршої. Правда, й між ними були теж молотки та сокири, але вироблені вони були не так уміло, а тільки вістря мали загострені на вигладжені; просверлованих дірок молотки ці зовсім не мали. По всьому видко було, що робили сі знаряддя не дуже вмілі майстри, які не навчилися ще вигладжувати камінь та сверлювати в ньому дірки.

А ще глибше в землі, в тій таки печері, знайдено ще гірші, ще грубіші вироби людські — вироби сливе зовсім необбиті, звичайні гострі шматки кременю.

Коротко кажучи, знайдено в цій печері вироби різних майстрів — і поганих, і дуже добрих. Й усі сі майстри робили свої вироби з каміння; і вироби гірших майстрів лежали глибше в землі, під виробами кращих майстрів.

Через віщо ж це так сталося? Та звичайно через те, що погані майстри жили в сій печері далеко раніше, ніж кращі. Жили вони в сій печері довго й робили, як уміли; деякі рештки од їх роботи залишилися на долівці печері; їх занесло, засипало сміттям ріжним, піском, намулом. Може статися, спустилася деякий час печеря, а через багато, багато часу знову оселилися в ній люде уміліші й почали робити; довго й сі майстри жили тут, й теж залишилися од їх сліди їх роботи; а через багато часу після них знову оселилися тут нові мешканці, вже дуже вмілі майстри.

Скільки ж часу минуло, як після гірших майстрів прийшли кращі? Невідомо. Одно можна сказати напевне: минуло багато, багато тисячоліттів. Се видко ось з чого: вода, що краплями падала зі стелі печері на долівку, несла з собою дуже мало

вапна, й воно осідало дуже помалу; а тим часом встиг осісти з води дуже товстий шар вапна, аршинів кілька завтовшки.

Значить, ось чого вчать людські вироби, знайдені в сій печері: вони показують докладно та ймовірно, що кращі майстри появилися багато тисяч років після гірших і появилися не швидко. Виходить, значить, так: роки минали та минали, люде навчалися все краще й краще свої умілости й навчилися нарешті виробляти з каменя незвичайно гарно й молотки, й сокири. Сталося се не швидко: витрачено на це багато тисяч років.

Яка ж була Українська земля, коли люде вже вміли вигладжувати камінь? Тоді вона вже зовсім очистилася од криги: крига розтала й земля сливе висохла.*) Степів тоді дуже багато було. Тяглись вони од Чорного моря починаючи геть далеко на північ, до північних болот. Ліси тоді ледве тільки з'являлись. Було де плодитися дикому товарсві. А тодішні хижі звіри в тих часах вже вимерли або пішли на иньші місця. Не було вже більше страшених печерних левів, перевелися махайродуси.***) Загинули, зникли й величезні печерні ведмеді. Перевелися й мамути та носороги. Мамути переселились з нашої України до теперішньої Архангельської губернії та до Сибіру, а тоді й зовсім вимерли. З того часу й не водяться вони в теперішній Українській землі, та й ніде на світі їх більше нема. Через те їх кістки ніколи не зустрічаються разом з вигладженими сокирами та молотками.

А такі самі знахідки траплялися й по иньших місцях, і в нас, і за кордоном. Часто знаходять в землі дуже добрі людські вироби — гарні, вигідні, добре оббиті або вигладжені. Знаходять їх в печерах, просто в землі, на горбах та в долинах. Значить добрі майстри-робітники були тоді не в одній сучасній Польщі, але й по иньших місцях; значить, вигладжувати камінь та виробляти з нього різні річи навчилось дуже багато людей, а не одна яка людина. Й по всіх місцях річи такої роботи

*) Колись майже на всій Українській землі товстим шаром лежала крига.

**) Величезний старовинний хижий звір, подібний до тигра, з дуже довгими й гострими зубами.

знайдено в землі не так глибоко, як річи гіршої роботи: а коли знайдено ті й другі разом, уміло зроблені завше лежать вище, грубо зроблені — глибше в землі; ті лежать у вищих шарах нанесеного ґрунту, а ці — в шарах глибших. А глибші шари — давніші шари. Значить, і погано зроблені річи, необроблені, невідглажені — давніші, ніж оброблені, вигладжувані. Треба було часу й багато часу, щоби навчитися вигладжувати камінь, треба було й праці та ще й великої праці.

А люде всеж навчилися вигладжувати та сверлувати камінь. Хто ж їх цього навчив? Ніхто їх не вчив. Самі навчилися потихеньку та помаленьку. Вчило випадкове щастя, вчила зручність та приклад иньших майстрів.

Як за стародавніх часів вигладжували та сверлували камінь.

Яким же способом тодішні майстри готували з каменя шліховані молотки та сокири? Спершу вони оббивали камінь об камінь, потім терли один об другий з піском або без піску. Терли довго, цілими місяцями, поки не вигладжували. А дірки в камені сверлували таким способом. Насипали на камінь піску, ставили на нього сторч якусь довгу круглу кістку й крутили її між долонями, доки кістка не просверлювала камінь. Иноді замість кістки сверлували палицею, прив'язавши до її кінця гострий та твёрдий камінь то що. А щоб краще було повертати палицю, обмотували її мотузком; один кінець мотузка брали в ліву руку, другий в праву й тоді тягли то в один бік, то в другий: потягнуть праворуч — палиця крутиться в один бік, потягнуть ліворуч — палиця крутиться в другий. Щоби краще було держати, прив'язували кінці мотузка до вигнутої як лук палички. Коли такою паличкою водити праворуч та ліворуч, палиця весь час крутитиметься. На такому станку досить добре вже робити, — за кілька днів, а навіть годин можна просверлювати камінь. Такий станок — справжня машина до сверлування каменів.

Саме такий станок знайдено в одному торф'яному болоті за кордоном, у Швейцарії. До сього часу зустрічаються такі станки в деяких дикунів. Звичайно, не відразу вигадано їх, а все ж вигадано. І сталося се багато тисяч років тому. Инакше кажучи, завелися в людей машини ще за тих далеких та диких часів.

10. мал. Кам'яна сокира з недовіршеною діркою з Овручини.

По різних місцях Української землі знайдено багато різних річей дуже доброї роботи. Зроблено їх з каменя, з рогу, з кости. Особливо гарні є кам'яні сокири. Іноді вони набились на ручку, зроблену з рогу. А кам'яні ножі вироблялись за тих часів такі гострі, що ними й досі олівці загострювати можна. Знайдено ще довгі, гарні вістря списів, довгі кам'яні кинжалі, вістря стріл. А на кінцях цих стріл є жолобки чи ямки. Се для того вони робилися, щоб намазувати кінці стріл отрутою. Такі жолобки й досі ще роблять теперішні дикуни на своїх стрілах. З такою зброєю зручно було на війну та на влови ходити. Війни за тих часів часто бували, через те й кам'яної зброї багато знайдено по різних місцях. І вона краща за найдавнішу зброю. За найдавнішої старовини

наприклад не було ані стріл, ані лука; все се появилось далеко пізніше. Появився всякий робочий струмент, наприклад, пили кам'яні, долота, мотики й багато інших знаряддів.

А коли були струменти такі, значить, щось ними люде майстрували.

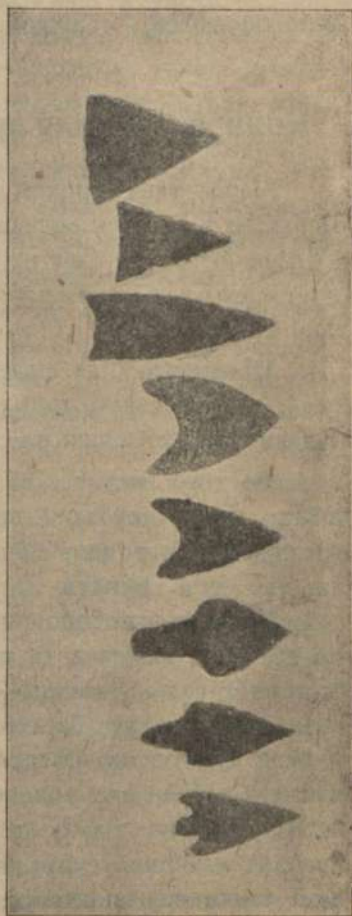
Чого ж се не навчилися тоді люде виробляти сокири та молоти з заліза. Се через те, що камінь всюди є, а залізо та иньша руда ні; камінь лехко оббивати можна, а видобути з руди метал важко.

Коли вперше появились глиняні глечики.

Коли появились кам'яні вигладжувані вироби, тоді появился й справжній глиняний посуд. В старовину, до того часу, такого

посуду ще не було. Та ось і його почали ліпити з глини досить добре. І до такої умілості доводилось доходити теж помалу. Ось яким способом, можна думати, вигадано глиняні горщики.

Найдавніщим посудом були — розколені кістки голови, звірячої чи людської: одрубали камяною сокирою нижню частину голови, а верхню уживали як посуд. В пекучих країнах ще й природний посуд знайшовся, наприклад, великі мушлі, лушпиння великих пальмових горіхів, навіть яйця великих птахів. І до цього часу є дикуни, що п'ють та їдять з такого посуду. Наприклад, деякі дикуни замість посуду вживають порожніх висушених гарбузів. А інші дикуни ще так роблять: вони обмазують такого гарбуза глиною. Од цього він міцнішим стає, не так од вогня псується. А коли такого обмазаного глиною гарбуза на великий вогонь поставити, він згорить, а глина обпалиться й цілою зостанеться. Ото й вийде справжній круглий глиняний посуд. На зразок такого гарбуза почали й руками люде начиння з глини ліпити. І справді, по багатьох дуже старовинних печерах знайдено черепки глиняного посуду. Глина дуже погано обпалена, іноді й зовсім необпалена. Значить, тодішні мешканці нашої землі посуд собі ліпили, але обпалювати ще не вміли. Та з часом і цього вони навчилися. Щоб глина була міцнішою, піску до неї домішувано або дрібних камінців.

11. мал. Кремінні стрілки
з Овруччини.

Такий посуд кладено на вогонь, і він врешті обпалювався. Таким способом навчилися люди як слід обпалювати посуд. В такому обпаленому посуді можна вже було й пекти, й варити, й запаси тримати. Ще одна, значить, відбулася велика переміна в життю людей, — цілком перемінилося готування їжи.

Коли й звідкіля появились свійські звірини.

Через тисячі років все життя людей цілком перемінилось. Переміна відбулася велика й дуже важлива: навчилися люди краще й легше їжу собі здобувати, легше та уміліше життя своє підтримувати; люди вигадали для сього різні нові способи.

Появились біля людей різні свійські звірини. Спершу собака, за ним свиня, тоді рогатизна, кози, вівці й нарешті, коні. Тільки свійської кішки та свійських птахів тоді ще зовсім не було.

До того часу всі сі звірята дикими жили по степах та лісах; люди полювали за ними, мясо їли, з шкур виробляли одягу. Потім помалу почали люди сих диких звірів привчати та біля себе тримати.

Яким же способом пощастило привчити диких звірят? Як це так така важлива та розумна справа стародавнім людям до їх темної голови зайшла? Звичайно, не за короткий час се сталося, а помалу; багато тисяч років витрачено на сю справу. Можна думати, що почалася вона простісінько з забавок: спіймав хто-небудь яке молоденьке звірятко, приніс додому, годувати почав на потіху дітям, — таким способом і при звичаїв його. А надійшов скрутний час, взяли се звірятко та вбили, щоб самим не голодувати, — вбили та ззіли. Вийшло так, що й при звичаєзна звірина була для людей то саме, що запас їжи на випадок голодних днів. Для сього запасу й почалося при звичаювання диких звірят; може статися, що жінки раніше за чоловіків узялися до цієї справи, бо вони завсігди більше за чоловіків дбали про запаси різної їжи.

Оповідують мандрівці про дикунів австралійців. Сі дикуни

з стародавніх часів тримають при собі собак. Навіщо ж вони їх тримають? Не для охорони й не для мисливства, а просто як запас їжи на голодні часи. І коли ці часи надходять, вони вбивають своїх собак та їдять їх. Справжню користь од свійського собаки не зразу зрозуміли. Спочатку собак держали та розводили їх в себе тільки для мяса. Собаки в неволі почали плодитися; се не з усіма дикими звіринами трапляється, вовки наприклад, у неволі не плодяться. Оце з такого розмноження в неволі й почалися породи справжніх свійських звірин. Звичайно, спочатку свійські собаки дуже скидалися на тодішніх диких собак. Та помалу їх порода у неволі почала мінятися; инакше воно й бути не могло. Адже життя при людині зовсім иньше, ніж на повній волі, у лісі. Їжа тут иньша, звички теж. Од переміни життя й порода почала мінятися. А сій переміні й самі люде дуже допомагали, й ось яким способом. Родились, наприклад, в його собаки щенята; zostавляти їх усіх жити не кожному треба було. Оце й вибірали люде, кого з щенят убити, кого при собі zostавити. Звісно, щенята не однакові бувають, і звичайно, кожний одбірав та zostавляв для себе, які йому більше до смаку були. А од собаки, що живою zostалася, другі родитися можуть, на неї похожі; з них знову одбірають хазяї для себе тільки тих, що до вподоби припали, а з їх нащадків — теж. Так одбірали та одбірали люде таким способом цілі десятки років, і вийшли нарешті од такого підбирання зовсім нові породи собак. Ось як і досі англійські свиноводи роблять. Вони вміють по своїй волі зовсім нові породи свиней готувати: схотять — виготують породу з короткими ногами; схотять — виготують породу тупорицу; схотять — зроблять таку породу, в якій багато сала, або таку, що щетину добру має. Англійські свиноводи вибірають в череді на свій смак самців та самиць; їх сажають окремо од усієї череди, а коли від одібраних малі народяться, свиноводи й з цих малих вибір роблять та так і одбірають все таких, яких їм треба. Треба тупорилих, одбірають тільки тупорилих; і виходить нарешті через кілька покління нова порода, тупорилих. І це роблять свиноводи навмисне, бо вони цього навчилися. А за

давніх часів те робилося не навмисне, і все ж з цього не навмисного одбирання теж виходили різні породи свиней; так само з вівцями було та іншими свійськими звірятами. Нарешті всі вони перестали на диких скидатись, хоч самі колись дикими були. Так з одної дикої породи виходили десятки свійських пород. Так появилася різні породи собак, різні породи свиней, овець, різні породи рогатої худоби та коней. Свійські звірята все більше й більше плодилися, а люде раділи сьому. А дикі породи тих самих звірят все вимірали та вимірали, бо люде полювали за ними, вбивали їх, заганяли в глухі, голодні місця. Нарешті, чимало диких пород вимерло. А було їх колись дуже багато. Блукали по нашій Україні за стародавніх часів величезні табуни диких коней та череди диких биків, бігали череди диких собак та свиней.

І вийшло, значить, так: ганяючись за їжою, старовинні дикі люде призвичаїли різних звірин, зробили з них свійські породи. Теж ганяючись за їжею, люде сі вигубили дикі породи тих звірин. Дикі загинули, свійські розплодилися.

По кістках можна довідатися, яка кістка од дикої, яка од свійської звірини.

Дуже багато кісток свійських звірин знайдено по печерах та в землі. А поруч їх знайдено камяні вигладжені молотки. І кістки сі обгорілі та розколені. Значить, свійські звірини вже були біля людей за тих часів, коли вироблялися з каменя вигладжувані молотки. А як що тоді вже були свійські звірини, — значить, мали вже тодішні люде й деякі запаси їжи, — лекше стало тоді людям жити, ніж за старовинних часів, коли ніяких запасів їжи не було.

Чи допомагали ж сі свійські звірини в праці?

Не зразу почали вони допомагати; до сього дійшли теж помалу і люде і звірята.

А праця для них за тих часів вже була, бо люде вже обробляли якомсь землею та сіяли хліб.

Найперші хлібороби в Українській землі.

І справді, тоді вже були деякі хлібороби в сучасній Українській землі. Появилися вони на Вкраїнській землі ще тоді, коли появились вигладжувані сокири та свійські звірята. А до того часу ніяких хліборобів - орачів ніде ще на Вкраїні не було. Тоді ніхто ще не орав та не сіяв. Значить, хліборобство було в нас на Вкраїні не завше: були часи, коли зовсім його не було, і лічити сі не хліборобські часи доводиться не роками, не десятками, а тисячами, навіть сотнями тисяч років.

Яким же способом і через що появилось вперше на Україні хліборобство? Як і з чого воно почалось? Хто його вигадав? Ніхто його не вигадував; ніхто його не вчився. І сим разом, як завше, люде самі до всього дійшли, з лиха та потреби. За всіх часів одного пільнували вони, — як би життя своє підтримати. З сього пильнування й вийшло все иньше. Лихо та голод навчили хліборобства. Насамперед дійшли до сеї справи жінки, а тоді й чоловіки. Й ось яким способом.

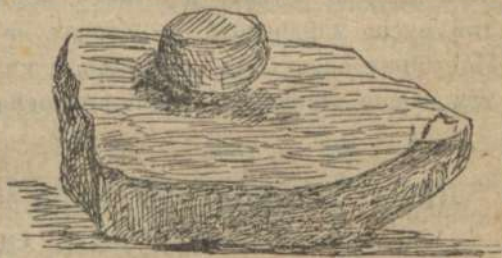
Як відомо, жінкам було важче за чоловіків здобувати собі їжу. Жилося жінкам у дикунів дуже тяжко. Мандрівці оповідають, що весь день блукають там жінки по пустелі та дивляться, чи не можна де їжи якої здобути. Вона збирають всяку їжу, а найбільше коріння, плоди, зерна. Иньші жінки цілими днями зерна шукають, а коли знайдуть, додому несуть, щоб дітей нагодувати. Не диво було жінкам згубити жілька зерен біля свого житла. А впали сі зерна на підхожий ґрунт, — вирости з їх нові рослини, нові зерна принесли. А коли такі рослини виростуть біля самого житла, з них вигідніше зерна збирати. З такої випадкової сівки й почалися сівки справжні. Звичайно, багато мільйонів разів виростали загублені зерна, й ніхто цього не помічав. Та все ж нарешті хтось та запримітив се. А як запримітив, почав навмисне кидати зерна в землю ближче до свого житла. А згодом запримічено, на якому ґрунті зерна можуть рости й на якому не ростуть. І на це мільйони мільйонів разів, довгий час, ніхто ніякої уваги не звертав; та все ж хтось нарешті запримітив, що скопаний ґрунт кращий

для багатьох зерен, — значить треба для сівби його скопувати. З цього й почалося хліборобство, простіше кажучи, звичайнісіньке копання землі. За найдавніших часів копали землю палицями, згодом почали на палицю набивати камінь звичайний, а ще далі почали цей камінь оббивати, загострювати. Так вийшли з цих палиць кам'яні сапки. Це й є найдавніще хліборобське знаряддя. І до наших часів багато чорношкурних африканських дикунів обробляє землю такими сапками. Роблять звичайно завше жінки; жадний чоловік ні за що не візьме сапки в руки. Таким способом орали за стародавніх часів по всій землі. Були такі орачі колись і на Українській землі. Робили вони кам'яними сапками. Зроблено ці сапки дуже вміло; в них просверловано дірки, щоб можна було набити камінь на дерев'яне держално. Такі сапки знайдено по різних місцях. Ніякого рала, ніякого плуга, ані борони ще не було, а сапки вже були. А чи багато їх було — невідомо. Можна думати, не дуже багато, бо хліборобство вважали тоді справою марудною, й не кожне до нього бралось, хіба злидні примушували, бо мисливством краще було їжу здобувати. Та й потреби, очевидно, в хліборобстві довгий час не було: адже по багатьох місцях люди тоді не встигли ще дуже розплодитися й через те ще могли з інших способів жити: зі скотарства, мисливства, дивлячись по тому, де хто жив. Худоби для скотарів по степах багато було; звірів по лісах для мисливців теж ще багато було. З цих способів найбільше й жили. А до хліборобства братися тільки там почали, де не можна було з мисливства вижити або коли хто худоби не мав. Значить, до хліборобства треба ще було призвичаїтись та не з власної охоти, а по неволі, з примусу. А звички цієї до хліборобства довгий час зовсім не було.

Найдавніший млин та найдавніший хліб.

Що ж робили за тих часів з хлібовими зернами? Як їх їли? Довгий час їх їли сирими, навіть не мололи. Потім навчилися їх розтирати між двома каміннями. Один камінь вибирали плоский, а другий круглий; клали між камні зерно, круглий

камінь брали в руку, ставали колінами на плоский і розтирали зерно ручним способом. І до наших часів африканські чорношкірі дикуни розтирають таким способом зерна; у сих дикунів се роблять жінки. Звичайно, від такого способу не буде доброго борошна: зерна перетираються лихо, а камні теж стираються, з них робиться порошок та пісок і все се мішається з борошном. Такі ручні млини знайдено в землі в кількох місцях. А в Швейцарії знайдено навіть хліб, який їли за тих часів люде, що вміли вигладжувати свої кам'яні молотки. Вони жили селами, а села свої будували над водою на палях. Траплялося, що такі села гинули від пожежі, а все, що в них було, горіло або обвуглювалося й падало у воду; падали ріжні річи хатнього вжитку, тканини, сіти, обвуглений хліб. Під водою все се занесло піском та мулом; там все й перележало до наших днів, багато тисяч років і ще не зовсім потліло, не загинуло, бо вугля не дає тліти та гнити. Ось і знайшли під водою рештки тодішнього хліба. То були звичайнісінькі коржі з лихо змолотих зерен. Такі коржі готувалися впрост на вугілю або на попелі. І їли їх з попелом замість соли.*) Такий самий хліб пекли й тодішні мешканці Української землі.

12. мал. Кам'яна зернотерка.

Значить, за тих часів уже були хлібороби, але ще дуже лихі, а робити з хлібових зерен хліб вони майже зовсім не вміли.

З зерен вони знали тоді пшеницю, ячмінь та ще просо. Інших хлібових зерен за тих часів в наших краях ще не знали. Не знали наприклад жита, вівса, гречки.

А просо, пшениця та ячмінь, як відомо, не можуть рости в холодних місцевостях. Значить, за тих часів такі холодні

*) Рештки цього хліба, що був спечений багато тисяч років тому, переходять по різних швейцарських музеях, і там їх може кождий оглядати.

місцевости, де не може рости пшениця, мусіли обходитися зовсім без рільництва.

Садівництво та городництво за тих часів ледве що починалося. Сіяли тоді горох, а ріпи, редьки, бобів, сочевиці, маку, зовсім не знали. Не розводили й садової деревини, а просто збирали та їли лісові овочі. Адже садову деревину буде розводити тільки така людина, що має постійне місце перебування. Щоб сіяти збіжжя, треба всього тільки один рік жити на тім самім місці, а щоб розводити садовину треба принаймні кілька літ. А за тих часів людність ще не осіла, як слід; люде тоді провадили напів кочове життя. Хто жив з полювання, той хоч не хоч мусів блукати й шукати звірину. Хто жив зі скотарства, той мусів мандрувати по степах, — куди череда, туди й він. Постійних осель було ще мало, а коли вони й існували, люди там завше мінялися — одні приходили, другі відходили.

Люди, що вигладжували камінь, уже вміли будувати хати.

Сеї умілости люди за багато тисяч років уже встигли навчитися. Будували вони різними способами. Наприклад, по деяких місцях люди копали для себе печері по берегах рік. Таких печер особливо багато знайдено над Дніпром. І ось що варте уваги: коло теперішнього міста Київ знайдено старовинні печери, котрі були навмисне викопані людьми в землі над берегами Дніпра. Земля там надається до сього добре, вона м'яка, але й суха. В ній дуже вигідно копати собі житло. Така земля зветься льосом; усі печері викопано в льосі. На їх стінах до наших часів подекуди можна бачити сліди кам'яної сокири: значить, старовинні мешканці сих місць при копанню печер уживали сокири. І в сих печерах дійсно знайдено сокири. Такі печері знайдено й по иньших місцях, між иньшим на Кавказі та в Криму. В Криму є навіть чималі підземні міста. В сих містах печера тлумиться біля печери. В иньшій гори всі боки, як решето, подіравлені печерами. Наприклад, біля Інкер-

мана (недалеко від м. Севастополя) та Чуфуткале (недалеко від м. Бахчисарая) до наших часів можна бачити тисячі печер, вирубаних в м'якій землі. І всі вони походять з дуже давніх часів. Роблячи такі штучні печері, тодішні люди просто наслідували справжні, природні печері; підроблюватися під старе легше, ніж вигадувати нове. Звичайно такі роблені печері викопувано в горах або горбах. Та їх можна робити й на рівному місці. Наприклад, в холодній країні Гренляндії живуть дикуни. В літі вони роблять для себе шалаші, а в зимі будують особливі землянки. Сі землянки — теж наслідування печер: в землі викопано яму, а по берегах ями накладено валом каміння та землю; на сей вал покладено балки, а на них знову накидано землю. Така землянка — та сама печера, тільки зроблено її не в горі, а в чистім полі. Такі землянки будувалися колись і в Українській землі, та й тепер ще подекуди наші люди через своє велике убожество будують їх. Рештки стародавніх землянок знайдено в багатьох місцях нашої землі; се ями, заповнені різними рештками людського життя, наприклад, черепками посуду, каменними сокирами та іншими знаряддями, кістками свійських та диких звірят, обгорілим деревом.

Вигадавши такі землянки, вже легше вигадати й деревляні: треба тільки замість камяного та земляного вала поставити деревляну загорожу або паркан і поставити над ним деревляний дах.

Знайдено рештки людського житла і в лісах і в болотах. Над ними вже встигли вирости, ліс над лісом, величезні ліси; вже тільки з сього одного видко, що сі рештки житла опинилися глибоко в землі багато тисяч років тому. В інших місцях хати було зроблено на палях. Таким способом господарі сих хат боронили себе від болотяної вохкості, від диких звірів та від ворогів. Бувало й так, що люди умисно насипали в лісі могили, вали й невеликі горби, та на них і жили. Такі рештки житла знайдено наприклад, в теперішній Польщі. А за кордоном, в Швайцарії, як вже сказано, на палях були побудовані над водою правдиві села; вони тяглися на кілька верстов здовж берегів озера. Значить, за тих часів у Швайцарії людей вже

чимало намножилося, вони вже перестали нарізно блукати; вони вже могли в більшій кількості жити поруч себе, зовсім не так, як було за найдавніших часів. А сталося так через те, що лихо примусило. Адже на спілку вигідніше боронити своє життя, вигідніше й поживу здобувати. Хто, як і давніше, тримався осторонь від інших людей, тому й жилося гірше, той і гинув швидше. Через се хоч не хоч довелося триматися ближче один біля одного. З доброї волі люди ніколи не зробили би цього.

Так було тоді в Швайцарії. До сього ж ішли справи і в тодішній Українській землі. Однак тут за тих часів ще не було великих селищ, бо й людей не було так багато. Суспільне життя людей тоді ледве що починалося. Люди прожили десятки тисяч років без усякої суспільності, себ-то кожна людина жила тоді сама по собі, як звірина.

Як і з яких причин появилася тканина одежа?

В Швайцарії був такий випадок. На березі одного озера розкопувано ті самі місця, де колись було селище, побудоване на палях над водою. Глибоко під озерним намулом знайшли там багато вигладжених кам'яних сокир та молотків, обпалені рештки сітей, хлібові коржі й багато інших річей. Між ними побачили й шматочки якоїсь тканини. Вона була теж трохи обгоріла й лежала в підводному намулі ще нижче від кам'яних молотків. Опинилася вона там, очевидно, раніше від кам'яних молотків, бо вони лежали вище від неї, а не зогнила через те, що трохи обгоріла. Розглянули сю тканину — побачили, що вона дуже незугарна й груба, але все ж зроблена з ниток, а ці нитки скручено досить добре. Значить, ось за яких стародавніх часів вже робилися тканини на землі. Яким же способом вони появилися? Як навчилися люди ткати? І ся умілість, як і всі інші, появилася не відразу: на її вигадання пішло, може бути, багато тисяч років. Справа почалася з будови шалашів. Для них наробувалося гильок і їх як будь переплутувалося, перепліталося. Потім їх почали чим раз правиль-

нійше переплітати. Таким чином навчилися робити справжні плетінки, а за ними — й кошики й рогожки. Для рогожок почали дерти лико й крутити його. Почали таким чином робити нитки з лика, а потім уже з трави, й нарешті з льону. Спочатку крутили їх руками, а потім вигадали веретена. Спочатку ткали без усякого варстату, а потім почали нитки основи прив'язувати до палиці. З цього почалося вигадання ткацького варстату. Такий старовинний варстат знайдено на дні одного швейцарського озера під намулом. Там таки знайдено тканини з льону та вовни; знайдено й рештки одєжі зі шкіри. Такі рештки знаходили інколи й в старовинних могилах на нашій землі поруч вигладжених камянних сокир.

Великі переміни в родинному житю.

Справжній суспільний устрій почався з родини. Родина — се зародок суспільности: адже в ній завше тримається один біля одного кілька людей. А кілька людей разом, се вже й є суспільність. Біля матері завше тримаються діти. Як уже сказано, в старовину справді родина трималася біля матері. І довгий час мати була тоді головою родини. Через се навіть родство числилося тоді не по батькови, а по матері; батька навіть не уважали за крєвного. Призвища переходили до дітей теж від матері, а не від батька. І такий звичай тримався дуже довго. Се через те, що довгий час головною підпорою родини була мати, а не батько. Всюду й завше буває так: хто годує родину, — той і господар. Спочатку годувала її мати — до неї й належала тоді головна власть в родині. А потім став годувати батько, через те й власть перейшла від матері до батька.

Така переміна в родинному житю сталася через те, що змінилися способи здобування поживи. На перший погляд ся здається не зовсім зрозуміле, але в дійсности було саме так. Ось як відбулася ся переміна. Ранійше було сказано, що за найдавніших часів жінка їла, що доведеться, і діти свої годувала, як доведеться. Їли черепашки, їли коріння, плоди, зерна.

Їли все, що могли здобути жіночі руки. А тут надійшли інші часи — почалося здобування поживи через розведення худоби та оброблення землі. Пасти худобу та ганяти за нею по степу — се не жіноча справа: в жінки на неї не вистане сили, особливо коли вона має діти. Жінки можуть ще обробляти землю, коли вона добра й ділянка невелика. А великий засів вимагає від рільника дуже великої праці й великої сили. А коли де земля невідгодна й поросла лісом, то розчищувати її й обробляти жінка теж не може. Для таких тяжких справ, розуміється, потрібна мужеська сила. Через се і взялися до сеї справи чоловіки. А взялися вони до неї через те, що лихо примусило, бо поживи треба було, запасів також; адже коли людей стало більше, тоді й запасів більше треба, та й з мисливства в деяких місцях тяжше вижити стало: на всіх уже не вистачало звірини. Хоч не хоч узялися люди до скотарства та рільництва. Се були дохідніші промисли. І вийшло кінець кінців так, що родину почали утримувати чоловіки, а не жінки. Почавши утримувати родину, вони зробилися господарями в ній; їх власть в родині збільшилася, а жіноча власть зменшилася. Поволі, вони зовсім узяли гору над жінками. Тим ще гірше стало жити. Робити їм все більше доводилося, бо життя ставало чим раз все більше складним. По інших місцях жінки стали в чоловіків, як худоба робоча або рабині. Їх били, мучили всякими способами, глузували з них і знущалися над ними. Завелось багатоженство. Інший дужчий чоловік набирав собі по кілька жінок й розпоряджався ними, як худобою. Зовсім так і до наших часів живуть деякі темношкірі дикуни, наприклад, африканські кафри. Чоловіки цього племені доглядають за худобою й ходять на війну та на полювання, а всі інші роботи мусять у них робити жінки. Вони й хати будують, й посуду виробляють, і діти годують, і обід готують. Тільки до худоби жінки не сміють навіть доторкнутися. Коли треба переходити на інше місце, жінки мусять тягти на своїх плечах усякі річі. Коли котрий з чоловіків хоче женитися, він вимінює на жінку свої корови. А буває й так: без усякого обміну нападають чоловіки на сусіднє село й забирають тамешніх жінок собі в полон. Чоловіків

того села вони забивають, а з жінок роблять собі жінок. Таким чином, і справді виходить так, що жінка й рабіня се все одно. Іноді мужчини насильно й потайки крадуть жінок з сусіднього села або з иньшого племені. У иньших диких племен існує навіть такий звичай, що за жінку можна брати собі тільки жінчин з иньшого села або иньшого племені й конче насильно. До такого способу дикуни так привикли протягом тисяч літ життя свого племені, що без насильства ніколи не женяться. Иньшим разом їм зовсім не треба ні битися, ні красти, а вони всеж удають, ніби б'ються або крадуть. Таке удавання зробилося в них весільним звичаєм. Такий звичай існує й досі в деяких славянських племен, наприклад, у чорногорців. На перший погляд здається дуже незрозуміло й дивно, звідкіля такий звичай взявся. А сей звичай — се рештка давно минулих часів, далекої старовини; се — сліди дуже старовинного життя. Є багато й иньших звичаїв, що дійшли до наших часів з старовини. Значить тодішнє життя навіть тепер ще не зовсім затерлося. Завдяки таким слідам і можна довідатися, як жили люди за дуже давніх часів і як тоді жилося жінкам, і як ішло тоді родинне життя, і який лад був на світі.

Як родина розрослася в рід.

Завдяки сим слідам довідалися, які були родинні порядки за тих часів. Вони були зовсім уже не такі, як за найдавшої, найдикийшої старовини.

Родину складали мужчини; вони мали жінок, часом по кілька жінок на раз кожний, а коло них — їх діти, а часом онуки й навіть правнуки. Родство почало числитися по батькові, а не по матері. Коли женився син, він брав жінку в батьківську хату і не відділявся від батька, хоч уже мав свою власну родину; в сього сина теж народжувалися діти, виростали й теж заводили свої родини. Сі родини теж не йшли від батька та діда, а жили всі разом і вкупі: діди і внуки, брати і сестри. Особливо важно тут те, що при таких устрою можна було

мати й утримувати далеко більше дітей, ніж при сторовинному. Адже тоді, за найдавніших часів, про дітей дбали тільки матері. А при новому родинному устрої для всіх новонароджених дітей була пожива — бо всі запаси поживи при таких устрою вважалися спільною власністю. Значить, сей новий родинний устрій дуже допоміг розмноженню людей: інакше кажучи, він був дуже корисний для всієї людської породи. Адже де завівся такий устрій, там і люде дуже розмножилися, а опріч того почали жити гуртом, громадою, й близькі й дальші родичі. А де так сталося, там розуміється, й сила людей зросла, бо „громада великий чоловік“, гурт дужчий від одиниці. Значить, розмноження людей та їх нове життя гуртом, громадою дуже помогли їм боронитися від ворогів, підтримувати своє життя і спільними силами здобувати більше їжи. А через се люди ще більше розмножилися. Без такого нового родинного устрою вони не змогли б так розмножитися. А коли стало більше людей, тоді і все їх життя пішло зовсім по новому, не по звирячому.

Поволі новий родинний устрій завівся сам по різних країнах, у різних племен. Траплялося, що в такій родині жили й раби, як справжні члени родини, й вони теж мали свої родини. Коротко кажучи, скрізь почало жити разом нероздільно багато родин. Такий устрій родинного життя був зовсім не такий, як раніше, за найдавніших часів. Тоді, можна сказати, не було ніякої родини. Сей новий устрій родинного життя навіть не можна назвати родинним, бо він зовсім не схожий на наше теперішнє родинне життя: ся старовинна родина складалася з багатьох родин і утворювала рід. Такий устрій зветь ся родовий. При такому устрої над усім родом завше стоїть якийсь старшина. Іншим разом ним бував дід, іншим разом (коли дід помер) брат діда. Коли не було й брата діда, на його місце ставав старший син діда, а потім його брат або син. Та завше й неодмінно був хтонебудь старший в роді, і всі мусіли слухати ся його. У старшого в руках було все господарство, він розпоряджав і маєтком. А господарство і маєток уважалися спільною власністю. Адже всі для нього працювали — всі, значить, і володіли ним. Значить, за тих часів люде вже розуміли, що таке

власність, хоча б і спільна. І череди — спільна власність, і річи — спільна власність, і ніхто не мав окремої власности. А земля тоді не вважалася ніякою власністю, бо земля се не виріб людських рук. Скотарі жили на ній, де кому схотілося, й куди старший привів. Сей старшина мав величезну владу. Він міг карати, бити, навіть убивати, кого схотів. Він все вів на війну своїх родичів, коли наважувався з ким воювати. А тоді за ворогів уважалися всі люди иньшого роду, навіть коли вони належали до того самого племені.

У багатьох народів такий устрій дійшов навіть до наших часів. Наприклад, московські селяни в багатьох місцях і досі так живуть, хоч утримуються вже не з скотарства, але з рільництва. Сей родовий устрій появився ще тоді, коли люди робили всі свої річи з вигладжуваного каменя, з рога та з дерева. Сталося так через те, що появилися нові способи здобування поживи — скотарство та рільництво. А було се багато тисяч літ тому, може навіть десятки тисяч. З сього видно, як міцно тримаються люди своєї старовини, коли такий родинний устрій дійшов з тих далеких часів аж до нашого часу.

Переміна старовинної віри.

Ми вже розповіли, що найдавніші мешканці нашої землі вірили, мабуть, в мертві душі. Люди багато тисяч років трималися сеї віри. Всі люди усіх часів дуже міцно тримаються своєї віри і вважають її за найкращу на світі. Людина привикає до своєї віри й міцно тримається своєї навички. Окрім того кождий боїться відступати від своєї віри: що як і справді з відступниками станеться щонебудь погане або страшне? Віра — тайна, а кожда тайна хоч трохи страшна. Особливо ж людей лякає смерть, бо мало кому хочеться вмірати. Лякають людей і покійники, мертві душі. Та й як було тодішнім людям не боятися їх, коли вони думали, що яканебудь мертва душа блукає десь тут навкруги. От і боялися люди, й довго трималися старої віри; на сім страху темної голови та на привичці, та на всьому

устрою людського життя і за тих часів, як завше, трималася й віра й тодішні звичаї. Таким чином кожда віра, навіть найбільше безглузда, може триматися дуже довго. Інший від страху й говорити про віру не схоче й буде ховати в своїй душі кожду дурницю, немов святиню. Для міркувань про віру теж потрібна сміливість. Ще потрібніша була би для всіх людей за всіх часів иньша віра — віра в силу людського розуму. А саме сеї віри за тих часів не було, та й не могло бути. Через се й вийшло за старовинних часів так: дуже безглузда віра утрималася багато тисяч років, і від иньших диких племен вона дійшла навіть до наших часів.

Та хоч і утрималася вона, та все ж таки перемінилася. Й ось яким способом.

Жили, наприклад, в одній місцевості люди. Жило разом багато родин нероздільно; жили цілим родом. Сей рід був великий, багатолюдний. На чолі його стояла дуже стара, дуже розумна й міцна людина, старшина роду. Від нього й походив сей рід. За його життя всі боялися його й схилялися перед ним. Жив він, жив і вмер. Та й після смерті люди не перестали його боятися. На перешкоді стала тодішня віра в мертві душі. Після сеї віри виходило так, що після смерті людини не минається її душа, й ся душа блукає десь навкруги. Як же не боятися, як не умилювати її? В такому вигляді покійний старшина був ще страшніший від живого. Значить, його треба умилювати всякими способами і після його смерті. Ото й починали його умилювати. Його тіло закопали в землю, а поруч нього поклали усі його річі, бо мовляв, вони йому на тім світі придадуться. На могилу привели коня й забили, бо мовляв, на тім світі не можна обійтися без коня. Привели на могилу жінку покійника. Й її забили або спалили; потрібна, мовляв, йому й жінка на тім світі. Забили й раба й рабиню. Забили багатьох людей і всіх поклали в одну яму й насипали над нею велику могилу. На могилі поставили відзнаку, камінь, наприклад, щоби відрізнити свою могилу від чужих могил. Зробили так — і рішили, що тепер як слід умилювали душу покійника — вона й на тім світі буде добре жити, убогою не буде. Та

все же сього ще мало; адже душа, кінець кінців зість свою поживу, почне чого доброго голодувати, а тоді розгнівається й почне шкодити, а се страшно, бо кожному дороге своє життя. Отже треба знову від часу до часу умилювати душу. От і починають їй знову приносити жертви. Сею справою завідує новий старшина в роді, що заступив місце давнішого. Ходять до покійника на могилу, приносять йому ще їжу й інші жертви, стоять, бояться, тремтять, викликають його криком, одним словом, моляться. І в себе вдома приносять йому жертви, теж викликають покійника, перепошують його. І так се тягнеться не рік, не два, а багато років, поки існує рід. Місце, де поховано мерця, робиться нарешті місцем молитов, інакше кажучи храмом, а жертви та викликання стають молитвами; душу покійника — старшини роду його далекі нащадки починають уважати за всемогучого духа, себ-то за божество. Память про душу першого старшини роду та поважання її переходять від батька до сина, від дідів до внуків і правнуків; вони їй моляться, вірять в її силу й так тягнеться не десятки, а сотки років. Протягом такого часу рід дуже розмножується, в ньому стає чим раз більше людей; з одного роду стає багато родів, і всі вони вважають одного спільного предка, для всіх сей предок — бог. Кінець кінців, ніхто навіть не знає, що за людина був сей старшина, а все ж до нього моляться й приносять жертви. Його вже й за людину перестали уважати, забувають, що він був людиною. Починають казати: „він бог, він небесний учитель, він не звичайна смертна людина, він усе знає, все бачить, все розуміє, все може, він багатий на всяку силу — він бог“.

Після одного начальника роду бували, звичайно й другі, і з ними вийшло те саме: й до них почали молитися й приносити жертви. Та про інших забули, а про деяких, що ще за життя особливо прославилися, про тих пам'ять трималася довше — багато сотень років; про одного старшину добре памятають, про другого ні, інший вважається великим і сильним і на тім світі, а на іншого зовсім не зважають; про іншого думають, що він на тім світі став навіть начальником і паном над іншими душами й що під його владу підпадають

і ті душі, що прийшли на світ після нього, що його слухаються не тільки ті, хто на тім світі, — в його власті навіть люди, що живуть на сім світі; і не тільки люди, але й усе, що тут є. І виходить кінець кінців те, що віра в мертву душу иньшого старшини рода зробилася вірою в божество. А потім таким способом повсталала віра в величезне число богів. В кожного роду появилися свої окремі боги. Значить, ось що таке боги: се — мертві душі старшин роду. А що кождий рід мав своїх старшин, значить мав й своїх богів. Розмножується рід — зростає число тих, що вірять у сих богів; вмирає рід — меншає число тих, що вірять в певного бога. Вмирають люди, вмирають й їх боги. Міняється життя людей, міняється й життя богів на тім світі й устрій того світа. Кінець кінцем виходить так, що люди витворюють собі богів по своєму образу та подобию, а про той світ думають на підставі свого власного життя.

Значить, ось яка переміна сталася в старинній вірі: з віри в мертві душі повсталала віра в богів. Повсталала віра в багатьох богів. Одні були старші, другі молодші, одні добрі, другі лихі й страшні; одні мають силу над худобою, другі над ріллею, иньші дбають і пильнують ладу й порядку в сім і цілому роді; коротко кажучи, кождий такий бог мав своє діло.

Ось така віра в багатьох богів появилася серед скотарів та хліборобів за дуже давніх часів, Таку віру мали й найдавніші мешканці української землі в тих часах, коли вони вже вміли вигладжувати кам'яні сокири, жили з скотарства та хліборобства й жили родами.

Сеї віри трималися різні народи тисячі літ, а деякі тримаються її ще й досі. Тому ми й знаємо про неї. Ще знаємо про неї через останки старинних могил, які оповідають нам про похоронні звичаї тих часів.

Звідки беруться нові народи на землі й куди діваються давніщі.

Значить, було так: протягом багатьох тисяч літ відбулися в людському життю великі переміни. Змінилися способи добу-

вати поживу, з'явилося скотарство й хліборобство. Появилися майстри, що вміли вигладжувати камінь і виробляти з нього добрі молотки та сокири. Появилися ткачі й теслі. Змінився сімейний устрій, сімейні звичаї й побут. Дуже змінилася також віра.

Та чи змінилися за сей час самі люде? Звичайно, зі зміною їдження, зі зміною цілого життя відбулися великі зміни також з самими людьми. Весь вигляд людей може стати зовсім инакший протягом такого великого часу. Се можна бачити й довідатися з їх кісток, бо такі кістки знайдено по ріжних місцях на теперішній українській землі, а також за кордоном. З сих кісток видно, що се за люде були в сих стародавних часах.

Змінювалася порода людей ще ось чого: з далеких країн, зза гір та морей прийшли якісь нові племена людей. Прийшли й поширилися по цілій українській землі. Вони пішли також далі, в ті місця, де тепер Німеччина, Англія, Франція, Італія, Швейцарія, Еспанія й иньші країни Європи. Коротко кажучи, в цілій Європі появилися нові люде. Звичайно, не відразу вони появилися. Приходили вони поволеньки, один по одному, валка по валці, подібно як тепер наші селяне переселяються на Зелений клин, на нові місця. Одні йшли далі, иньші осідали ближче. Часом люде йшли великими загонами, з вогнем і мечем у руках, а часом спокійно, не зачіпаючи нікого. Адже в тих часах ще ніхто не уважав землю та воду за свою власність, і ніхто нікого не питався, де кому можна сидіти й де кому можна жити. Людей гнали злидні, тому вони й переселялися. Траплялося, що займам доводилося битися з місцевим, тубольчим населенням; бувало й так, що розсідалися вони коло тих і жили поруч спокійно й навіть споріднювалися, робили між собою шлюби; родилися від сих шлюбів діти; одні з них були дуже подібні до батька, другі до матері, а иньші тільки в дечому були подібні до батька, а в дечому до матері. Виходило наприклад щось таке, як тепер виходить, коли в Сибіру Кацапи з Якутками женяться: діти виходять ані Кацапи, ані Якути, а якоїсь середньої породи. Так воно за всіх часів було. Виходило кінець кінцем те, що з двох пород людей повставала третя порода,

ніби зовсім нова. Виходило так, ніби давніші мешканці ніби кудись дівалися, а замість них ніби появлялися зовсім нові; виходило так, що старі породи ніби зовсім вимерли, загинули, а замість них появились інші. Але в дійсності буває на світі не так, а ось як: людські породи, як і звірячі, відразу не вимирають і відразу не народжуються. Вони не родяться готові, вони поволи й самі собою ви-творюються, — насамперед від зміни життя, а по друге від домішки нової, чужої крові. Ось таким способом появляються на світ нові племена. Коли з боку глянути, воно дивно видається, що стільки племен живе на світі, і всі вони неоднакові. А племена людей — ті самі породи. Племена ніколи не вимирають до решти й без сліду. Кожде племя само по собі лишає який небудь слід і хоч потрохи, а передає кому небудь свою кров. Часом се видно з самого вигляду людини.

Так буває тепер, так бувало й за давних часів. Значить, було воно більше менше так: за найдавніших часів жило яке небудь племя на теперішній українській землі, жило воно багато тисяч літ і дуже змінилося, стало окремою породою. Протягом сього часу появились інші людські породи по інших країнах землі. В одній країні людська порода змінилася так, в іншій інакше, з огляду на те, хто в якій країні жив. І от з поміж них яка небудь порода переселилася на нові місця та й перемішалася поволи з мешканцями тої країни, куди вона прийшла. Таким самим способом перемішалися також зайді з далеких країн з найдавнішими мешканцями української землі. І перемішувалися вони не один, а дуже багато разів. І появились таким чином на землі все нові й нові людські породи, нові племена.

Переселення різних племен з Азії.

З яких же країн прийшли колись в теперішню українську землю якісь нові люде з далеких країн й інших племен? Чи можна довідатися про се докладно й напевно? Так, дещо можна довідатися і про се: нові племена прийшли до Української землі

знову з великої Азії. Деякі з поміж них ішли повз Кавказ, а інші повз Уральські гори, берегом Каспійського моря. Тоді се море було трохи більше, ніж тепер, але кавказьке підгір'я було майже таке саме, як тепер; лише степи над Доном та Дніпром були в деяких місцях досить вохкі та Азовське море було більше від теперішнього. Через Кавказькі гори дорога тяжка, а повз Уральські гори шлях простий і рівний, бо степи йдуть тут з Московщини в глибину Азії далеко-далеко. Степами можна дійти до самого Китаю й майже до самої Індії; на цьому шляху майже нема неперехідних гір, а коли вони де й є, то всеж в деяких місцях через них можна перейти.

Отож і прийшли поволі з глибини Азії нові племена. Се вже не вперше приходили вони звідти. Вони жили там з давніх давен, може бути десь коло теперішньої Індії, а може бути й значно ближше до наших країв. Там нарід жив і розмножувався й поволі розселився на всі боки. Такі переселення завжди відбувалися й давніше, ніколи не спиняючися. Значить, було й давніше, що з сих місцевостей переселенці доходили до України й навіть ішли далі. Спочатку, за найдавніших часів, переселялася з Азії окрема, зовсім дика порода людей, бо в тих далеких часах і в Індії і скрізь жили лише дикі люде. Дехто з них ще тоді пішов шукати нових місць і прийшов нарешті в ті країни, де тепер Україна, і в різні інші країни; дехто з сих дуже диких людей лишився по давньому в своїй старій країні, коло Індії, й жили вони там багато тисяч літ. Чи міг такий великий час минути для них без сліду й без жадних перемін? Звичайно, ні. Там, в Азії, коло теперішньої Індії, теж сталися протягом сього часу в життю людей великі переміни. Там протягом сього часу люде навчилися різних уміlostей і ремесл, теж навчилися вигладжувати камінь, прясти, ткати й будувати мешкання; призвичаїли деякі звірята й зробили їх свійськими; навчилися сіяти збіжжя. Усі люде — люде, і скрізь вони майже однакові, а за давних часів вони були ще більше подібні між собою, ніж тепер. Тому дуже багато змін в людському життю відбувалося в різних країнах світа майже однаковим способом, але в одних місцях швидше, а в інших пізніше. Де більше

родилося людей, там швидше відбувалися ці переміни, а де менше, там поволіше. В Азії, в теплій країні, за тих часів вони відбулися швидше, ніж по інших країнах. Там є чимало родючих місць; значить, там було більше поживи для людей і легше їм було підтримувати своє життя й розмножуватися, ніж у холодніших країнах. Тому в Азії народилося народу більше, а значить і переміни в життю почали відбуватися швидше. В теперішній Україні жили тоді ще дуже дикі племена, а там в Азії, десь коло Індії, в сім часі люде вже знали хліборобство й скотарство, будували доми, жили численними родами, вірили не в мертві душі, а в багатьох богів. Значить, у тих азійських мешканців життя в тих часах було вже далеко складніше, ніж у тодішніх мешканців Української землі. А коли люде переселялися з країни в країну, вони несли з собою також свої звичаї, свою віру, свій родинний і громадський лад, своє ремесло, свої умілости. Все се поширювалося по всій землі через розселення й переселення, і все змішувалося й переплутувалося, так що тепер здебільшого і розпізнати не можна, що який нарід вигадав і на якому місці, в якій країні. Можна сказати, що все, що придумали люде, вони всі разом се вигадали, — се праця спільна цілої людскости.

Як і чому повстали нові мови.

Де складніше громадське життя, там мова багатша на вирази, бо кожна річ, кожна справа вимагає окремої назви, окремого слова. Тому люде, що жили в тих часах коло Індії, розмовляли досить багатою мовою. Ся їх мова мала багато слів і виразів, зворотів,*) і се вже не була мова дикого народу.

*) Зворот мови — се спосіб укласти мову з окремих слів. Різні народи укладають свою мову не лише з різних слів, але й різними способами. Наприклад Українці кажуть: „я зробив“, а Німці кажуть: „ich habe gemacht“; ich (іх) значить по німецьки „я“, habe (габе) значить „маю“, gemacht (гемахт) значить „зроблено“, отже „я маю зроблено“ — се значить — „я зробив“. Зворот мови зовсім инакший у Німців, а думка та сама, що й у нас: „я зробив“. Різних зворотів мови в кожній мові дуже багато.

І розмовляло сею мовою вже чимало людей, а сей нарід займав простору країну. Звичайно, коли люде живуть на великім просторі, їх мова завжди хоч трохи ріжниться від себе. Ось наприклад наша українська мова одна на всьому величезному просторі української землі, але трохи инакше говорять наприклад на Полтавщині, а трохи инакше на Поділю і т. д. Скрізь є свої місцеві говірки, але зі слів і виразів видко, що мова все таки одна. Те саме було й за давних часів. Тоді теж було багато ріжних говірок тої самої спільної мови. І по ріжних місцях тої самої країни люде того самого народу говорили ріжними говірками або наріччями. Инакше воно й бути не могло, і ось чому. Адже мова людська — се жива річ; коли люде живуть, то й мова їх живе з ними; а люде раз у раз вигадують нові слова, а иньші часом забувають. А вигадування нових слів і забування старих неоднаково відбувається по ріжних місцях країни: в иньших місцях відбувається воно швидко, в иньших поволі, в залежности від того, як живуть люде. Наприклад, хлібороби придумують для себе одні слова й звороти мови, а промисловці знову иньші, кому що потрібне. Змінюються „звороти мови“ й навіть звуки слів. Крім того по ріжних місцях країни люде живуть поруч з ріжними иньшими племенами, своїми сусідами, що розмовляють иньшими мовами, а часом навіть перемішуються з ними. Від сього також повстають зміни в мовах: одно плем'я переймає від другого слова, звороти мови й навіть спосіб, яким ріжні слова вимовляються. Минають десятки тисяч літ і з одної мови повстає таким чином кілька неоднакових мов.

Десь в Азії жило якесь плем'я. З часом воно розрослося й розселилося з своєї країни в сусідні. А по сусідству була Індія й Персія, яка инакше зветься Іраном. Розселилися люде того племені по Індії та Іранові. З часом повстало в сих місцях два нових племені й дві нові мови: індуська та іранська. Що таке ці племена? Вони нащадки того племені, що колись жило в Азії. Як воно називалося, тепер ніхто не знає. Щоби відрізнити його від иньших, се плем'я називають арійським або Арійцями. З сього племені вийшли три иньші племені:

індуське, іранське й вірменське. Люде сих племен з часом стали зовсім не подібні до своїх предків Арійців, бо на нових місцях вони провадили кожде инше житя. І мова їх стала инакшою. Так з первісної арійської мови повстали мова індуська, іранська й вірменська. Минуло знову дуже багато літ. Арійське плем'я розмножувалося далі й далі розселявалося. Дійшло воно з часом до Уралу й Кавказу й ще далі; розселилося по Європі, в теперішній Англії, Франції й инших країнах. Сих мандрівників з Азії почали згодом називати Кельтами. У них теж з часом витворилася власна мова.

Переселення людей відбувалися далі. З часом прийшли з Азії ще нові люде; одні йшли берегом Чорного моря на Балканський півострів, у теперішню Грецію; другі дійшли до Італії й заселили її. Повстала серед них нова мова, латинська або римська.

Ще пізніше прийшли з величезної Азії до маленької Європи нові племена, що розселилися в теперішній Україні, Німеччині, Швеції, Норвегії. Повстала у них теж своя власна мова — германська (старинно-німецька). Нарешті майже рівночасно з Іерманцями прийшли з Азії ще инші племена й поселилися по Дніпру, в Карпатах, по Дунаю й Лабі й серед них теж повстала окрема мова, а з сеї мови з часом вийшло дві окремі мови — славянська й литовська.

Як і коли появилися слав'яне.

Значить, слав'яне прийшли з Азії в ті землі, де вони тепер живуть. Колись вони жили дуже далеко від тих місць, де вони тепер живуть. Колись вони навіть зовсім не були слав'янами, а якимсь иншим народом і говорили якоюсь иншою мовою, а сей нарід і його мову називають арійським. Значить, слав'яне плем'я арійського походження, бо вони нащадки сих старовинних азійських Арійців, але нащадки, що дуже відмінилися. З ними сталося протягом багатьох тисяч літ те саме, що з Індусами, Іранцями, Вірменами, Греками, Латинцями, Кель-

тами, Германцями й Литовцями. Усі ці племена теж арійського походження, інакше кажучи, вони споріднені зі Слав'янами.

Звідки ж узялися Арійці? Розуміється, вони теж колись відділилися від якогось племени, ще старшого від них. З якогось дуже старого племени витворилися дуже давно арійські племена й деякі інші, вже не арійські, як наприклад Араби, Жиди й інші білошкірі народи. Як з одної породи повстає друга порода, а часом кілька неоднакових пород, так з одного племени повстає інше або й кілька неоднакових племен. Може бути, що всі людські племена повстали таким способом від двох або трьох людських пород, наприклад від білошкірої, жовтошкірої й чорношкірої. Тому з найдавніших часів різні країни на землі були заняті різними породами: в одних країнах жили білі, арійські й неарійські породи, а в інших жовтошкірі — племена монгольські, китайські, фінські, остяцькі, калмицькі, башкірські. Ці жовтошкірі племена теж не сиділи на одному місці, й розселялися по землі, як інші. Деякі з них теж дісталися з Азії до Європи. Наприклад, прийшли племена фінські й заселили майже всю теперішню Московщину. Прийшли через Кавказ ще якісь племена, здається, споріднені з Кавказькими осетинами, й теж зайняли частину теперішньої української землі. Прийшли туди ж і інші не-арійські народи.

Коли саме появились Слав'яне в теперішній Українській землі й інших європейських країнах, ми докладно не знаємо. Одно лише відомо, що прийшли вони не тисячу й не дві тисячі літ тому, а далеко швидше, навіть кілька тисяч літ перед Христом.

З старого арійського племени й мови повстало десять різних плем'я і мов, а саме: індуське, іранське, вірменське, грецьке, латинське, германське, кельтське, славянське й литовське. Значить, усі ці племена й мови споріднені між собою.

Велика робота людського розуму.

Яким же способом довідалися про се все? Довідались про се через мову. Все се є велика робота людського розуму.

Сталось воно так. Учені люди почали вчитися різних мов, почали записувати слова, і укладати се все в словники. Так уложено дуже багато словників, одні для старинних мов, другі для нових мов.

Коли ся робота була зроблена, учені люди почали порівнювати всі мови між собою, наприклад московську з українською, литовською, німецьку з грецькою, латинською, індуською, кельтською і т. д. Порівнювали слово з словом, зворот одної мови зі зворотом другої. Порівнювали різні мови по їх словам, порівнювали по пням сих слів і по зворотах мови. Брали дві різні мови і вишукували в них, чи не знайдуться однакові слова, однакові пні, однакові звороти, і знаходили. Записували се і старалися всякими способами довідатися, як і чому перейшло яке небудь слово з одної мови до другої і чи перейшло воно недавно і випадково, чи вже дуже давно.*)

Так переглянуто всі мови одну за другою. Роботу виконано велику і незвичайно тяжку. А все таки її виконано. І ось до чого дійшли учені люди.

Українська мова має багато спільних слів з московською і польською, але вже менше з чеською. Се значить, що українська мова швидше відділилася від чеської ніж від польської і московської. З литовською мовою має мова українська менше подібностей в словах і зворотах. Значить, вони відділилися від себе ще скорше. Славянські мови мають ще менше подібности до германських, або германські до латинських, значить, ці мови відділилися від себе ще скорше. Нарешті ще менше подібности мають мови германські, словянські, кельтська, грецька, латинська до мов індуської й іранської. Всі ці мови мають не дуже багато спільних слів і пнів, але все таки мають.

Значить, індуська**) й іранська мова найскорше відділилися від всіх иньших.

*) Відомо, що кожда мова має багато чужих слів, взятих з чужих мов. Наприклад наша мова має такі чужі слова: губернія, поліція, пал'то, політика. Все се слова латинські і французькі. А ось слова татарські: башлик, козає, нагайка. Учені знають, як відрізнити чуже, запозичене слово від свого.

**) Індуська мова, яку ми тут згадуємо, се староіндуська мова. Нова мова індусів зовсім інакша. Староіндуська мова називається санскритом.

Значить, таким способом можна довідатися, в якому порядку відділялася мова від мови. Таким самим способом можна довідатися, як розходилися різні мови в різні сторони, немов галузі від спільного стовбура.

Але се ще не все. Людський розум навчився по старинних словах та по їх пнях (себто основах слів) довідуватися дещо також про найдавніше життя.

Яким же способом можна про се довідатися? В різних мовах існують такі самі або дуже подібні до себе слова. Наприклад по українськи буди мати, по московськи мать, по славянськи матерь, по германськи муттер, по латинськи матер, по грецьки метер, по індуськи матар. Мови неоднакові, а слово мати звучить у всіх майже однаково. Так само слово батько. По індуськи батько значить пітар, по латинськи патер, по грецьки теж патер, по німецьки фатер. Те саме слово син: по індуськи син значить сунус, по німецьки зон, обидва слова сих мов дуже подібні до нашого. Те саме слово дочка, по індуськи дочка значить дюгатер, по грецьки тюгатер, по німецьки тохтер, по словянськи дщерь або дочерь. По нашому брат, а по індуськи братар, по латинськи фратер, по німецьки брудер. Таких майже однакових слів є чимало в мовах славянських, німецькій, литовській, кельтській, грецькій, латинській, індуській, іранській і вірменській. Коли виписати такі подібні слова, то з самого спису вийде ціла книга. Невже така подібність різних мов є випадкова? Звичайно, що ні. З якогось часу тримаються всі ці слова в сих мовах. Інакше кажучи, з якого часу називають кривних тими самими словами? Звичайно, з дуже давніх часів. Адже не випадково люди різних мов — Індуси, Германці, Слав'яни, Греки, Латинці і інші в різних кінцях землі почали називати кривних майже тими самими словами. Така подібність слів в різних мовах існує тому, що всі ці народи нащадки одного дуже старого народу — Арійців. Колись сих окремих народів навіть на світі не було, а був замість них якийсь один арійський народ. Люди цього народу і видумали назви для різних кривних. Минули тисячі літ, протягом цього часу арійський наріз роз-

рісся і з нього повстало кілька нових народів, а з арійської мови повстало девять різних мов. При цьому сталося так: деякі старі слова задержалися в усіх цих мовах, а до них додано дуже багато нових. Значить, однакові слова існують в цих девяти мовах ще з часів перед розділом народів і мов, коли ще не було девяти окремих народів, а був один арійський народ. А повстали ці слова тоді тому, що тодішні люди в тих часах вже мали думки і про батька, і про матір, і про брата і про сестру і про дочку. Інакше кажучи, тодішні люди розуміли, що таке мати, батько і інші кривні, (в нас світі дикі народи, які цього не розуміють, їх мови не мають слів „мати“ і „батько“. Інші народи мають слово мати, а не знають слова батько.) Се значить, що люди вже в тих далеких часах знали, що таке споріднення.

Чи можна довідатися таким самим способом, себто по словам, коли люди навчилися добувати огонь? Чи се сталося перед розділом мов, чи пізніше? Можна довідатися і про се. Для цього треба знати, як зветься вогонь у різних народів, подібно чи не подібно. Назви його дуже подібні в різних народів — наприклад по українськи вогонь, по славянськи огнь, по індуськи агні, по латинськи ігніс. Така подібність назв для вогня показує, що назву для вогня придумано ще перед поділом арійського народу на окремі народи.

Таким самим способом можна довідатися про різні інші річи. Наприклад, можна довідатися про свійські звірята, коли яку породу одомашнено. Наприклад, установлено, що кози, корови, собаки одомашнено дуже давно, коли ще не було окремих мов славянської, індуської, іранської, вірменської, грецької, латинської, кельтської, германської, литовської, а була одна спільна арійська мова. А коня одомашнено далеко пізніше, бо зветься він не на всіх цих девяти мовах однаково, лише на чотирох мовах. А кішку одомашнено ще пізніше, бо вона називається однаковим словом лише на двох трьох мовах.

Ось що показує дослід над мовами різних народів. Він дає нам поняття про життя і звичаї найдавніших часів. А щоб про се все довідатися, треба копатися в різних словниках,

ріжних мовах і робити такі словесні розкопи. Се в дуже велика робота людського розуму.

Слова і каміні.

Цікаво, що розкопи в землі ніколи не суперечать розкопам словесним. Наприклад, з досліду мов видно, що в старих часах люди не знали виробів з заліза. Те саме видно і з розкопів: в печерах і в могилах того часу постійно знаходять камінні сокири, а виробів з заліза ще ніде нема. Зі словесних розкопів можна довідатися, які звірята одомашнено найшвидше. Кістки сих власне звірят і знайдено при розкопах давних печер і могил.

З досліду мов дізналися, що колись прийшли в теперішню Україну різні племена з далекої Азії. Те саме показують досліди могил. Наприклад, по різних місцях трапляються старі пам'ятники такого вигляду: стоять два або три величезні камені сторч, поверх них лежить величезний плоский камінь. Дивлячись на такий камінний пам'ятник відразу можна бачити, що його поставили люди і до того ще дуже давно. Багато знайдено таких пам'ятників по різних місцях, по різних країнах. Вони тягнуться від Індії до Кавказу, а звідти через Крим і південну Україну до Дунаю. Там одна галузь іде на північ, до Німеччини і Франції, а друга — на південь, до Греції й Італії, а звідти до Африки. Що се значить? Се значить, що сею дорогою переходив колись якийсь нарід з далекої Азії через теперішню Україну. Де він ішов, там лишав свої могили.

Ось таке показують нам могили і камені. Оповідують вони нам, що колись по нашій землі мандрували якісь племена з Азії. По могилах та камінням дізналися, що се за племена були. Будови з трьох каменів полишили по собі Кельти. Вони переселилися з Азії ще перед Германцями, Слав'янами і Литвою.

В нашій землі жило колись довгоголове плем'я.

В дуже багатьох могилах знайдено людські кістки. По кістках видно, що се були люди високого зросту, міцної будови,

довгоголові, бо голови вони мали великі і ніби трохи витягнені з задку наперед, коли дивитися на голову з гори. Такі голови тепер часто стрічаються. А в тих часах на цілій Україні жили люди з такими головами. По їх могилам дізналися, хто там був похований. В деяких могилах були закопані люди славянського племені, у деяких — германського, в деяких — литовського. Часом годі відріжнити по голові, хто якого племені; доводиться розпізнавати се по рештках різних прикрас і иньших річей. А по кістках колись всі сі племена були подібні до себе. За те голови людей татарського або фінського племені завжди можна відрізнити від словянського, бо вони дуже круглі, коли дивитися на них з гори.

Як торгували люди в старих часах.

Літ пятьдесятъ тому знайшли недалеко від Дніпра дуже стару могилу. Розкопали її і знайшли там чийсь кости, а коло кісток сокири з вигладженого каменя і намисто. Намисто складалося з бурштину і особливих мушельок. І бурштин і мушлі походили з дуже далеких місць, і ось чому: такий бурштин знаходять лише на берегах Німецького моря, а мушлі лише в гарячих країнах.

В тих часах, коли жив похований в розкопаній могилі чоловік, українська земля не була вже гарячою країною і таких мушельок в ній не було. Якимже способом опинилися вони в нашій землі? Ясно, що хтось мусів привезти їх з далеких країн. Бурштин привезено з далекої півночі, а мушлі з далекого півдня. Такі самі знахідки зроблено також по иньших старих могилах і по різних губерніях теперішньої української землі. Там теж знаходили не лише бурштин і мушлі, а також иньші різні річи, привезені з далеких країн. Се показує нам, що хтось в тих часах привозив різні річи і торгував ними. Торгували тоді бурштином, мушлями, камяними сокирами, молотками і иньшою зброєю.

Якимже способом торгували в тих часах? Чи були тоді

які небудь гроші? Ні, тоді ще ніяких грошей не було. Але продавати і купувати можна також без грошей: можна просто обмінювати товар за товар. Так роблять деякі народи до наших часів. А товари, як відомо, бувають усякі: иньший товар потрібний лише для небогатих людей, а иньшого потребують усі люди. А такий товар, якого всі потребують, се все одно, що гроші, бо ним можна робити виплати, як грошима; бо кождий його візьме. Кждий купець в тих часах знав, який товар для якої країни найбільше потрібний. Грошима зробився той товар, який показався найбільше потрібним для всіх, а крім того придатний для обмінної торгівлі — різні футра, золото, срібло.

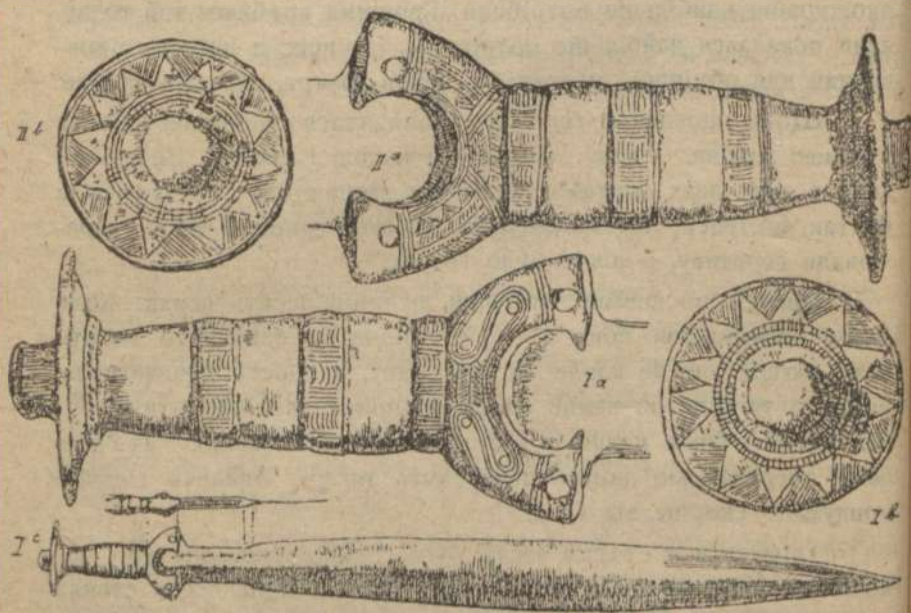
Щоби провадити торгівлю, доводилося купцям нераз їхати в далекі країни. Їхати доводилося водою і сушею. Водою їздили в тих часах плотами і човнами. Човни в тих часах робили не так як тепер: зрубали грубе дерево, здирали кору, випалювали середину, і човно було готове.

Цікаво, що довгий час люди не вміли їздити верхи. Коли люди одомашнили коні, то вони спочатку навчилися возити ними тягарі, але не клали їм на спину, а просто привязували, щоби ті тягнули по землі. Пізнійше почали привязувати по боках коней і биків палиці і класти тягар на ці палиці. Так і досі деякі американські дикуни перевозять тягарі. Значить голоблі придумано скорше від воза.

Торгувати в старих часах було тяжко і небезпечно. Доводилося переїздити через пустині, болота. Одна оселя стояла дуже далеко від другої, скрізь було багато диких звірів. Люди теж не ліпші від звірів були. Чоловік дивився на чоловіка як на ворога. Лише кривних уважали за своїх, а всіх иньших за ворогів. Свого не можна було убити, але убити чужого уважалося за добре діло. Відібрати від чужого його добро, його власність не уважалося рабунком. Тому купці завжди мусіли мати при собі збройну силу.

Коли появилися вперше бронзові й залізні вироби в українській землі?

Коли появилися різні вироби з блискучої гарної бронзи, сокири, мечі, вістря списів і стріл, наручніки і намиста? Їх привезли в українську землю вперше азійські кушці. Перед тим таких річей в українській землі зовсім не було: всі вони вироблялися

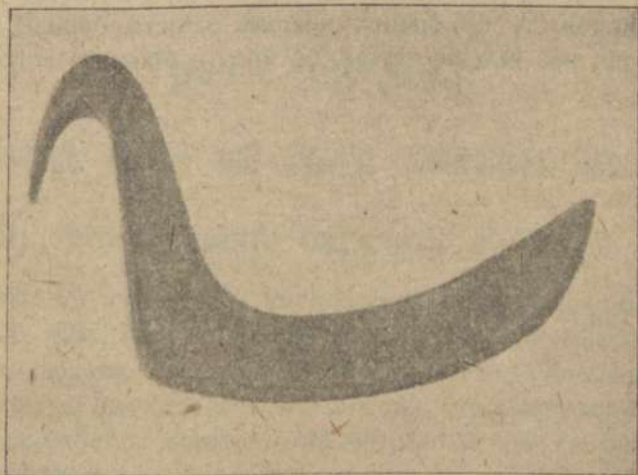

13. мал. Бронзові мечі з Галичини, в Карпатах.

з каменя. Виробляти бронзу в тих часах мешканці в українській землі не вміли і не могли. Щоби виробити бронзу, треба мати разом мідь і олово, бо бронза се мішанина міді з оловом. Обидва ці метали треба добувати з їх руди, а таку руду не легко знайти, бо вона лежить далеко під землею. Але в такі країни, де самородна мідь лежить просто на поверхні землі, а також мідяна і оловяна руда. Там, де се було, і почався виріб металічних річей. Сталося се в Азії, в різних місцях.

може бути на Закавказю, або Уральських горах. Насамперед ріжні річі почали виготовляти з міді.

Бронзові і залізні вироби появилися майже рівночасно. Але бронзові вироби були тоді вигідніші від залізних, бо залізо ржавіє, псується, а бронза не ржавіє і не псується. Тому бронзових річей почали виробляти більше, почали вимінювати, продавати їх. Повезли їх азійські купці в ріжні країни, повезли їх і в теперішню Україну. Спочатку було їх дуже мало, а з ча-

14. мал. Бронзовий серп з Галичини, Підкарпатя.

сом все більше і більше. Одначе кам'яні вироби лишилися даліше в ужитю, бо вони були дешевші від бронзових; їх могли виробляти і купувати також убогі люди, а бронзові річі були лиш у багатших. Ось чому у багатих могилах завсідги знаходять багато бронзових річей, а кам'яних дуже мало. А в убогих могилах того часу знаходять лише кам'яні вироби.

Після бронзових річей появилася також залізні. Їх теж спочатку привозили звідкись з Азії, а по тому почали привозити з Уральських та Кавказьких гір, бо в сих горах було багато заліза. На Уралі знайдено дуже старі копальні, а в сих копальнях знайдено кам'яні знаряди. Такі старі копальні знай-

дено також в славяно-сербському і бахмутському повіті Катеринославської губернії. Се показує, що з часом тодішні мешканці української землі навчилися самі здобувати руду і виготовляти річи з металю. Бронзу вони відливали, а залізо кували. В деяких могилах на Україні знайдено глиняні форми для відливання бронзових річей.

Залізна руда стрічається частійше, ніж мідяна, бо заліза є більше як міді. В деяких країнах, наприклад в Африці, мідяних і бронзових річей ніколи не було, бо там появилися відразу залізні вироби. А по иньших країнах замість бронзи почали уживати що раз більше заліза, бо його є більше і воно стало дешевше.

Третя частина.

I. Українська земля дві тисячі чотириста літ тому.

Як, коли і нащо вигадано азбуку?

Десять або п'ятнадцять тисяч літ тому на цілیم світі не було ніяких книг, не було ніяких записів, не було навіть одної письменної людини. Тоді ніхто й ніде не вмів читати або писати. Ні один нарід, ні одно плем'я не знало в тих часах, що таке письмо, що таке альфавет. І ніякого альфавету тоді ще не було, бо його ще не вигадали. Люди знали тільки те, що самі пережили, що бачили на власні очі або чули від иньших людей. Всяке знання, всякі думки людей трималися в тих часах тільки в пам'яті, а не в записах. Доки пам'ять добра, доти люди мають знання. Було се дуже не вигідно, бо пам'ять не може ніколи багато і довго затримати знання. І багато навіть дуже великих подій люди забули поневолі. Забулися навіть назви багатьох тисяч різних племен і народів, що жили колись. Забулося і ціле їх життя, їх війни, їх переселення, їх звичаї, їх віра і те, що люди знали і що вони вигадали. Иньшим людям багато довелося довідуватися і придумувати наново, інакше кажучи, вдруге робити ту саму роботу, яка вже була раз зроблена, і тратити на це і час і сили. І багато, багато людської сили пішло через це на марне.

Минали роки, тисячі і десятки тисяч літ. Протягом цього

довгого часу життя різних племен і народів ставало складнішим. Їм ставало трудніше і трудніше жити при допомозі самої пам'яті. Те, що людина має в пам'яті, завжди помагає в житті. Наприклад знання і досвід дідів і батьків помагає життю синів і внуків. Щоб краще жити, хоч не хоч доводилося виучувати те, що вони оповідали. Почали люди вишукувати різні способи, щоб помагати своїй власній пам'яті. Але як їй помагати? На се є багато способів, які й досі існують у різних диких і півдиких племен. Є чимало таких племен, які до цього часу не знають письма. Люде деяких диких племен, щоби допомогти своїй пам'яті, завязують узлики на шнурках. Котра людина завязала, та і знає, нащо завязала. Побачить вона сей вузлик — і пригадає, що він значить. За давніх часів були такі народи, які уміли при помочи різних узликів і мотузочків записувати цілі оповідання про війни і різні події. Наприклад жив колись в Америці один великий і досить освічений нарід. Люди сього народу робили на мотузках різні вузлики; до одного мотузка вони привязували мотузки різної барви, і на них також робили узлики; а до мотузків привязували: мушлі, перлинки і різні інші подібні річі, і про кожду річ памятали, що вона значить і для чого її привязано. Так виходила кінець кінцем ціла вязка мотузків і різних річей. Переглядаючи цю вязку, учені люде старинного американського народу могли оповідати з усіма подробицями про різні події з життя свого народу. Для них ці вязки були те саме, що для нас записи, зроблені письмом.

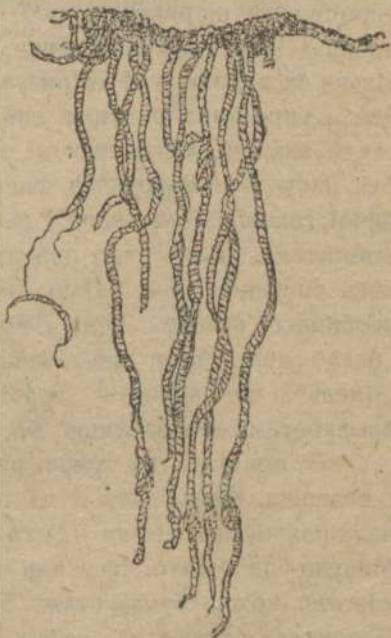
А інші народи помагали своїй пам'яті іншими способами. Наприклад вони робили різні надрізки на паличках і памятали, що значить кожда надрізка. Всякі дикуни відзначають ті місця, де була велика битва, великими купами каміння. Ці купи каміння для них є знаками для пам'яті. Такі самі купи каміння вони накладають на могилах своїх вождів і начальників. Часом на камені вони роблять різні малюнки. Для них ці малюнки — те саме, що для нас письмо. Що намальовано, те і було колись на цім місці. Наприклад намальована битва — значить тут колись билися; намальовані дикі звірята і мисливці — значить тут колись було велике полювання.

До цього часу багато диких народів не знає ніякого письма. Замість письма вони роблять різні рисунки. Такі рисунки далеко краще допомагають пам'яті, ніж узлики, бо з рисунку кожний бачить, що він значить, а з узлика — тільки той, хто його зав'язав. Значить рисунки, це те саме, що письмо.*) З рисунків і почалося придумування азбуки, або алфавіту. І почалося само по собі, в різних кінцях землі, у різних племен, котрі себе ніколи не бачили і навіть про себе нічого не чули.

Чому ж так вийшло? Річ у тім, що всі люди мають багато однакового в собі, та й життя різних народів багато в чому подібне до себе. І пам'ять у людей подібна; тому різні люди допомагають своїй пам'яті однаковими способами. Тому і вийшло так, що в різних кінцях землі придумування азбуки почалося з рисунків. Є наприклад рисунки — письма у американських дикунів

— Індіців. Є вони у африканських Муринів, котрі живуть дуже далеко від Індіців, в іншій частині світа. Китайці живуть далеко від тих і других, а кілька тисяч літ тому і вони теж писали рисунками. Далеко

від них, в Африці, є країна Єгипет. Шість тисяч літ тому жив в Єгипті один нарід, котрий теж писав рисунками. Наприклад намалює Єгиптянин бика — цей малюнок значить у нього слово „бик“, нарисує дім — це значить у нього слово „дім“, нарисує верблюда — це значить слово „верблюд“. А інші слова Єгиптяне означували не одним, а двома і трьома малюнками, що

15 мал. Вузликове письмо.

*) Випіски з малюнками коло склепів, це те саме, що письмо, для неграмотних покупців.

стояли поруч себе, щоб всім було ясно, що вони значать. Наприклад рисунок рота і води значив у Єгиптян слово „пити“. Рисунок чоловіка і списа означував слово „воювати“. Таким способом можна означувати багато різних слів, яких не можна означити ніяким рисунком, наприклад слова: ходити, їсти, світити, любити і багато інших.

Рисунки дуже помагали робити записи. Далі почали люди упрощувати ці рисунки, щоб тратити на це менше часу. Наприклад замість цілого бика або верблюда, почали рисувати тільки їх голови, тай їх рисували як найпростійше. Кінець кінцем з справжніх рисунків вийшли різні значки. Дивлячися на такий значок, навіть ніяк не можна догадатися, що він колись був рисунком. Наприклад наша буква „а“ була колись рисунком бичої голови. Тому вона і зветься по грецьки „альфа“, а по єгипетськи, „алеф“, що значить бик. Наша буква „б“ була колись рисунком дому. Наша буква „г“ була колись рисунком верблюжої голови. Тому буква „б“ зветься у деяких народів „бета“ або „бет“, що значить „дім“,*) а буква „г“ зветься „гімель“, що значить „верблюд“, тому і азбука зветься ще алфавитом, або азбукою, бо починається з букв „а“ і „б“.

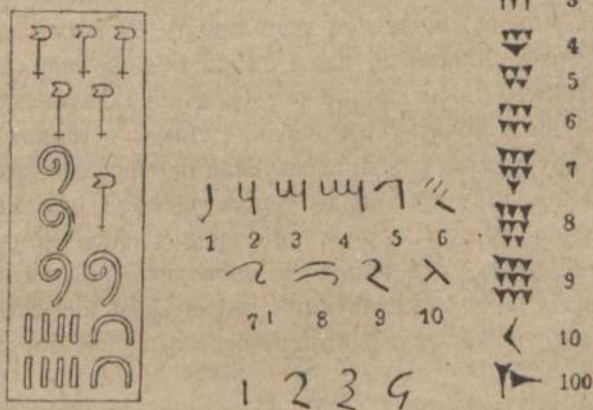
З початку, за дуже давніх часів значки, так само як і малюнки, означували цілі слова, а потім потрохи вони почали означувати тільки частини слів, інакше кажучи — склади. Минуло ще багато часу і ці значки стали буквами. Інакше кажучи, кожна буква стала означати який небудь один звук. Наприклад буква „а“, себто колишній рисунок бичої голови, стала означувати тільки звук „а“, інакше кажучи один перший звук слова „алеф“, себто єгипетської назви бика, буква „б“ — тільки звук „б“ (перший звук в слові „бет“). Те саме сталося і з іншими буквами.

Таким чином всі букви стали значками звуків. З справжніх рисунків вийшла кінець кінцем азбука.

В різних кінцях землі вийшло так: від одного якого небудь народу переймало його письмо кілька сусідніх народів.

*) Жидівське слово „бетгев“, яке приходить в новім завіті, значить по нашому „дім божий“.

Наприклад від Китайців — Японці, від Єгиптян — їх сусіди Фенікійці і Жиди. Фенікійці колись жили коло землі ханаанської, себто недалеко від Єрусалиму; їх земля тягнулася вздовж берегів Середземного моря. Вони жили з риболовства і торгівлі, тому були великими і зручними мореплавцями. Для торговельних справ треба вміти робити записи. Чим простіші ці записи, тим вони вигідніші для купців. Фенікійці провадили велику торгівлю з Єгиптянами. Вони навчилися їх письма, щоби вміти

16. мал. Єгипетські гієрогліфи.

робити записи для своїх власних торговельних справ. Одначе єгипетське письмо видалося їм дуже складним. Тому вони переробили його на свій спосіб і уложили таким чином свою власну азбуку; це було коло трьох тисяч літ тому.

Фенікійці торгували тоді з Греками. Грецька країна лежить недалеко від фенікійської. Греки навчилися азбуки від Фенікійців. Цю фенікійську азбуку вони приладили до своєї власної мови. Так появилася азбука у грецьких, а потім італійських племен того часу, і в інших народів.

Три або чотири тисячі літ тому різні народи* вже мали

азбуку. Була вона в Китаю, в Індії, в Персії, в Єгипті, в землі ханаанській, в Вавилонії, в Ассирії, в Греції, в Італії. Але дуже багато племен не знало тоді ще ніякої азбуки. Не знали її тоді і народи, що жили в тих місцях, де є тепер наша українська земля.

При помочи азбуки, можна записати всякі слова цілком докладно. Таким чином письмо — це найкраща поміч для пам'яті. Що записав один чоловік, це може стати доступним для всіх інших письмових людей. Записи ліпші від всякої пам'яті. Вони можуть переховуватись багато тисяч літ.

І до наших часів дійшли такі письма, які були написані дуже давно. Є єгипетські письма, вириті в камені більше як п'ять тисяч літ тому. Є асирійські письма, жидівські, фенікійські, грецькі. З цих записів можна довідатися дещо про те, як жили люди кілька тисяч літ тому. Дійшли до нас і твори різних старинних письменників. Багато таких творів є в грецькій і латинській мовах. Всі вони були з початку рукописні, і тільки чотириста тіт тому їх почали друкувати.*) Їх переписували і друкували багато разів, і таким чином вони дійшли до наших часів. З них можна довідатися дещо про ті країни, де тепер є наша земля. Люди, які тоді там жили, самі нічого не записували, бо не вміли. На підставі цих старинних грецьких і латинських книжок ми розповімо в цій книжці про найдавнішу історію нашої землі.

Що довідалися учені про теперішню українську землю з найдавніших грецьких книг?

Це було дуже давно — майже півтретя тисяч літ тому. Тоді не було ще ні Києва, ні Львова, ні українського народу. Була тільки земля, на якій ми і тепер живемо. Коло берегів Чорного моря вона була степова, далі на північ лісова, а ще далі — болотниста. Жили тоді на ній різні півдикі племена. Деякі з них жили в лісах та болотах, інші коло рік, інші в степах. Кожде плем'я жило окремо від другого. Кожде само

*) Спосіб друкувати книги винайдено в 1485 році. Вигадав його Німець Гутенберг. •

боронилося від ворогів і старалося пограбувати иньше племя. Всі ці племена були тоді ще неписьменні і не знали ніякої азбуки.

В ті далекі часи вся теперішня українська земля мала далеко менше людей як тепер. Там, де тепер живуть міліони людей, тоді жили тільки тисячі. Найбільше заселені місця були тоді в полудневій частині теперішньої України, де теплійше і де ґрунт більше родючий, та по берегах рік. А як відомо, ріжних рік і річок в нашій країні в дуже багато.

В наших полудневих степах і над Чорним морем жити було досить вигідно. Полудневі Чорноморські степи великі і просторі. Від Чорного моря тягнуться вони до Волги і Каспійського моря а звідти до ріки Уралу і ще далі, в середню Азію і Сибір. Тягнуться вони багато тисяч кільометрів. Між Чорним і Каспійським морем степи підходять до самих Кавказьких гір, які немов величезна кам'яна стіна відділюють теперішню українську землю від иньших азійських країн. За кавказькими горами по той бік Чорного моря лежить Мала Азія і Вірменія, а по другім боці Каспійського моря велике азійське царство: Персія і за нею Індія.

Півтретя тисячі літ тому ці азійські царства були вже великі, сильні і на свій лад освічені. Вони вже провадили торгівлю з півдикими племенами, які жили далеко від них, в теперішній українській землі. Ще більше торгували з цими племенами Фенікійці і Греки. На своїх кораблях Фенікійці допливали до теперішнього Дністра, Криму і Дону. Допливали вони і до кавказьких берегів. Туди вони ходили по золото. Кораблі Фенікійців були невеликі, деревляні. Плавати на таких кораблях Чорним морем було небезпечно через вітри і великі хвилі. Дорога від Фенікії до Дніпра дуже далека — понад 2.000 кільометрів; з початку доводиться плисти Середземним морем попри Грецію, а потім переїздити Чорним морем і плисти здовж його північного берега з початку до ріки Дунаю, потім до Дніпра, потім до берегів Криму, а потім вздовж цих берегів до Азовського моря. Дніпро і Дон се найбільші ріки в українській землі. В ті часи Греки вже знали, що існують в сих місцях такі великі ріки. Найкраще вони знали Дніпро. Один мандрівець з того

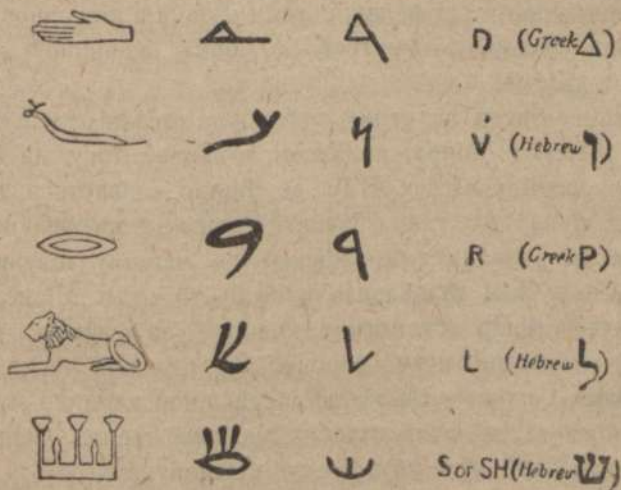
часу так писав про нього: „Це ріка велика і дуже багата різними дарами природи. По берегах її тягнуться розкішні пасовища для худоби, в ній водиться в великій кількості чудова риба. Вода з цієї ріки чиста і має приємний смак. Здовж неї тягнуться чудові орні лани, а де не сіють збіжжя, там росте величезна трава. А коло гирла цієї ріки добувають багато соли. Невідомо, через які країни пливе ця ріка. Невідомо також відки вона бере початок“. В ті часи Дніпро ще не називався Дніпром. Греки називали його Борістеном. І досі в коло Дніпрового гирла маленький острів Березань, а в Дніпро впадає велика ріка Березина. Може бути, слово Борістен те саме, що слова „Березань“ або „Березина“, тільки перероблене на грецький лад. А ріка Дон звалася у Греків не Доном, тільки — Танаїсом. Слово „Дон“ — слово осетинське і значить по нашому ріка. Крім цих великих рік в теперішній українській землі в дуже багато інших, великих і малих рік. Вони немов сіткою покривають цілу нашу землю. По цих ріках або по їх берегах провадилася вже з дуже давніх часів торгівля в цих краях.

Старинні грецькі держави в теперішній українській землі.

Доходили до наших рік Чорним морем і Фенікійці і Греки. Фенікійці зайшли сюди скорше від Греків, приблизно 3.000 літ тому. В різних місцях чорноморського побережжя вони поставили свої оселі і контори.*) За Фенікійцями приплили Греки і почали робити те саме. З їх торговельних контор вирости невеликі торговельні містечка, ринки, а далі і справжні торговельні міста. Почали селитися в городах люди різних племен і свої і чужі, з близьких і далеких країн. В сих нових містах Греки запровадили свої порядки, до яких привикли у себе дома — в тім місті, звідки вони самі були родом. Багато грецьких купців і переселенців в теперішній українській землі були родом з грецького міста Атен і інших одноплемінних грецьких

*) Там, де тепер губернії бессарабська, херсонська, таврійська і Кавказ.

міст. Тому вони завели на нових місцях такі самі державні порядки, які були тоді в Атенах. Кожде таке грецьке місто було тоді як самостійна і від нікого незалежна держава. Мешканці такого міста самі кермували всіма своїми громадськими справами. Для порішення всіх справ, всі дорослі горожане, і багаті і вбогі, збиралися на Загальні Збори. Кожний мав право забирати там голос. Горожане самі для себе виробляли і затверджували закони, ніхто інший без згоди народу не смів видати для нього жадного закону — сам народ був законодавцем, або інакше кажучи законотатна власть була в руках самого народу.

17. мал. Перший прямолінійний стовпець — єгипетські ієрогліфи, другий — також єгипетське, але упрощене, письмо; третій — фенікійське письмо, — останній — латинське, грецьке і жидівське письмо.

Без його згоди ніхто не смів побирати з народу які будь податки. Нарід сам означував, скільки з кого взяти податків; крім того він доглядав, на які справи витрачуються зібрані гроші. Навіть війну проголошував сам нарід, і без його згоди ніхто не смів оголошувати війни або укладати мира. Нарід сам вибирав всіх урядників. Вони здавали перед народом звіт з своєї діяльності і відповідали перед ним за свої лихі вчинки. Всіми справами в державі кермувала виборна рада, виборні старшини.

Ця рада була у них замість царя. А царів по таких містах зовсім не було; ще півтретя тисяч літ тому держава зовсім добре могла існувати без царів, бо замість них всіми справами кермував нарід. І начальники війська були виборні і судії також. Такий устрій держави ратував нарід від багатьох утисків і кривд, і тому грецькі міста, де були такі державні порядки, швидко збогачувалися. І так були доти, доки в них трималися ці порядки. Деякі міста підбили під свою владу великі землі. Всі вони мали військо і флоту і самі били для себе свою власну монету. Мешканці цих міст говорили про себе: „Маленька держава далеко краща від великої, коли тільки в ній існує добрий лад. Народи повинні пишатися не своєю величиною, а своїм державним ладом“.

Півтретя тисяч літ тому вже були великі грецькі оселі коло рік Дунаю і Дніпра, на Кримі, в гирлах Дону, на Кавказі, і в різних інших місцях. Там, де Дніпро вливається до Чорного моря, було тоді також велике грецьке торговельне місто. Звалося воно „Ольбія“, що значить по нашому щаслива або благословенна. Досі заховалися руїни цього міста. Місце, де є ці руїни, зветься тепер „стопогил“. Ольбія була великим і багатим містом. В ній жили тисячі народу. По середині міста стояли великі храми і палати. Навкруги міста йшов кам'яний мур, який боронив його від нападів сусідніх півдиких племен. Серед міста на невеликій горбі був збудований міський замок.

Крім Ольбії було багато інших грецьких міст на північному березі Чорного моря. Було наприклад на Кримі велике місто Херсонес, недалеко від теперішнього Севастополя. Було ще місто Пантікапей (де тепер стоїть місто Керч), там де сходиться Азовське море з Чорним. Ольбія і Пантікапей провадили з Грецією велику торгівлю збіжжям, рибою, шкірами й іншими речами. Особливо багато вивозилося збіжжя. Теперішні українські степи вже півтретя тисяч літ тому годували ним Грецію. Грецькі і фенікійські купці за дуже дешеву ціну купували всі ці товари від півдиких племен, які жили тоді в сусідстві цих міст. Натомість Греки продавали цим племенам вино і всякі свої вироби: зброю, матерії, срібне і глиняне начиння.

Багато різних старинних виробів і досі знаходять в могилах того часу. Торговля вином і иньшими товарами була дуже корисна для Греків, і грецькі купці збогачувалися, а міста зростали. Ось завдяки цим грецьким купцям і довідалися учені про те, які народи і племена жили дві-три тисячі літ тому в теперішній українській землі. Серед греків найшлися освічені люди, котрі записали оповідання купців. Серед цих розумних і освічених людей особливо відомий грецький письменник і мандрівець Геродот. Він жив дві тисячі триста п'ятьдесять літ тому. Його писання заховалися до нашого часу.

Геродот не тільки слухав чужих оповідань. Він сам був в теперішній українській землі. На кораблі приплив він до міста Ольбії та плавав по Дніпрі. Він мандрував і по Чорноморських степах і бачив там на свої очі тодішних мешканців цих степів. Щож це були за мешканці?

Великий нарід Скоротів або Скитів.

Там, в цих степах, жили різні племена, багато в деім неподібні до себе. Не зважаючи на це, Греки всіх їх називали одним іменем — Скитами. Ось що можна довідатися про ці племена з книг, які написав Геродот. Нарід Скитів був нарід дужий, хоробрий і великий. Його володіння тягнулися від Дунаю аж до Дону, себто здовж цілого побережжя Чорного моря — більше як на тисячу кілометрів. Від побережжя в глук країни вони тягнулися більше як на сімсот кілометрів. Коло самого міста Ольбії жило тоді племя Калліпідів. По нашому слово „Калліпід“ значить „чоловік на гарнім коні“. Се племя було на половину скитське, на половину грецьке. Далі від цього племені жило тоді иньше скитське племя, далеко дикийше від нього. Скити цього племені звалися „Алязони“, що значить по нашому хвальки і волоцюги. Калліпіди і Алязони, оповідають про них люди того часу, живуть як Скити. Це племена рільничі, промишляють рільництвом, пчільництвом, риболовством, уміють робити льняну одежу. Вони сіють і їдять збіжже, цибулю, чісник, сочевицю, жито, овес, ячмінь, просо, лен.

Поруч Алязонів над Дніпром жили в ті часи Скити „орачі“. Так називали їх Греки, бо вони сіяли багато збіжжя і до того не для власного пожитку, а на продаж. Від них купували збіжжя грецькі купці. Скити-орачі займали велику землю.

По другім боці Дніпра жили інші скитські племена, також рільничі. Їх земля тяглася далеко від морського берега. Це була земля родюча. Значить, рільництво на нашій землі існувало вже дуже давно. Ці стародавні рільники обробляли землю сапами і мотиками і тільки деякі може сохою. В чернігівській губернії в одній скитській могилі знайдено мотику з рогів лося.

Серед цих рільників був такий переказ, що на їх землю соха впала з неба, і була вся з золота. Скити оповідали Геродотови, що ця золота соха ще переховується в них. Скити-рільники орали багато рілі, але не дуже збогачувалися з продажу збіжжя. Чомуж так виходило? Як відомо, рільники нарід спокійний, не войовничий. Над Скитами рільниками панували Скити кочовики. Кочовики це значить такі племена, котрі не живуть постійно на тім самім місці, а від часу до часу переходять з місця на місце. Вони змушували Скитів-орачів платити собі данину. Хто не хотів платити добровільно, того вони примушували силою. Рільники мусіли також годувати грецьких купців, які не орали і не сіяли, а тільки всякими хитрощами та обманством купували збіжжя по дешевій, та продавали по дорогій ціні, а що лишалося від цього купна і продажі, брали собі. Розуміється вони не турбувалися тим, чи добре живеться рільникам.

Скити кочовики жили на схід і на полудень від Скитів рільників, у великих степах. В тих місцях вже не було більше рільників. Кочовики займали полудневі частини теперішньої Чернігівщини і Курщини, східну частину Катеринославщини, частину Полтавщини, Харківщини, Вороніщини і Донщини. Ці Скити кочовики не мали сел, а переходили з цілим своїм майном з місця на місце цілий рік. Вони не орали і не сіяли, а добували собі поживу скотарством, рабунком і війною. Вони мали великі череди биків, коров і овець та великі табуни коней.

В країні Скитів-рільників були вже сталі оселі. Сліди останки їх в деяких місцях заховалися аж до наших часів. Ці останки в Херсонщині, Чернігівщині і Полтавщині звуться „городищами“ і „майданами“. Кочовики панували над рільниками;

18. мал. Наш край в часах коло Різдва Христового.

тому вони називалися „царськими“ Скитами. Іменем володарів називали Скити також всі иньші племена, які вони підбили. Може бути, що Скити-рільники були зовсім иньшого племена, ніж Скити-кочовики, однак Греки звали їх всіх Скитами, а самі себе вони називали Сколотами.

Скити провадили деяку торгівлю, але самі вони по товари не їздили, а чекали, поки інші привезуть їх до них. В їх країну припливали на човнах купці з близьких і далеких країн. Наприклад з півночі Дніпром везли заморські купці до Чорного моря бурштин, який досі добувають в деяких прибережних місцях балтійського і німецького моря. Торговля бурштином йшла ріками Дніпром і Вислою. Не даром в цих місцях знаходять скарби з грецьких монет, закопані купцями. З Уралу доставали Скити золото і мідь. Везли до них товари з Кавказу, з Вірменії, з Персії, з Індії, та найбільше в Греції. Торговля в ті часи йшла не на гроші, а через обмін. В ті часи Скити ще не мали своєї монети. Вони знали тільки грецькі монети, вибивані в грецьких містах — Ольбії, Херсонесі і и. Найчастіше підчас торгівлі товар обмінювався на товар. Головним товаром було збіжжя, шкіри, золото і невольники. Скити торгували також невольниками. Треба думати, що вони продавали Грекам своїх ворогів, яких забирали в полон — попросту вимінювали їх за вино і одягу. Невільників мали царі і багаті Скити. Невільникам у Скитів було дуже тяжко жити, особливо тим, які робили на кочовиків. Своїм рабам Скити дуже часто вибирали очі, щоб вони не могли втікти, і змушували їх доїти кобили і іншу худобу. Несчастливі сліпці цілими днями мусіли бовтати молоко. Скити вже вміли робити з молока сир і масло.

Хто були Скити? Треба думати, що Скити кочовики були свояками теперішніх Осетин. Осетини — це таке плем'я, котре і досі живе в кавказьких горах. З вигляду і мовою Осетини троха подібні до Персів. Тепер Осетинів є небагато — понад 200.000. А дві або три тисячі літ тому їх було дуже багато. За дуже давних часів вони володіли всіма степами, починаючи від Кавказьких гір аж до Волги, а від Волги до Дунаю. Назви Дон, Дніпро, Дунай не нашого, а осетинського походження. Значить, назви цих рік походять ще зі скитських часів. З назв рік і інших імен можна довідатися, що Скити були ріднею теперішніх Осетин. В чорноморських степах і в руїнах стародавніх грецьких міст на нашій землі знайдено багато могил, в котрих були поховані Скити. В цих могилах найдено також

камені з написами, написаними грецькими буквами. В цих написах в багато скитських слів. Учені люди почали порівнювати ці скитські слова зі словами теперішньої осетинської мови і побачили, що скитські слова подібні до осетинських. Так довідалися, що Скити були родичами теперішніх Осетин.

Жорстокі звичаї Скитів.

Ось так дізналися ми, яке племя жило в українських степах півтретя тисяч літ тому. Це було велике, сильне і войовниче племя. Скитів боялися всі сусідні племена. Вони мали жорстокі, суворі звичаї, як і всі інші півдикі народи того часу. Ось що оповідає про них мандрівець Геродот, який бачив їх на свої очі:

Скити, нарід дуже войовничий і нарід кровожадний, дикий. Наприклад Скити мають звичай, що кождий молодий вояк мусить пити кров першого ворога, якого він убіє. Скити відрубали голови у своїх ворогів, яких вони вбили підчас битви; ці голови вони несли до свого ватажка. Коли який небудь воїн не мав ні одної відрубаної голови, він не мав права на здобичу. З відрубаних голов Скити здирали волосся разом зі шкірою. Для цього вони надтинали шкіру навкруги голови коло вух; потім Скит брав голову за волосся і так здирав шкіру, відтак ощичував її від мяса, сушив і виминав руками, щоб вона була м'ягка. Ці людські шкіри Скити привішували до уздечок своїх коней і дуже пишалися ними. Хто мав більше таких шкір, той уважався більшим вояком. Багато Скитів шило собі з людських шкір плащі і одягалися в них. Інші Скити здирали шкіру не тільки з голови, але і з правої руки вбитих ворогів. З голов убитих ворогів робили собі начиння до пиття. Богаті Скити навіть оправляли чашки в золото. Скити уважали бога війни великим і могутнім богом. Цьому богові вони не ставили храмів, але збирали великі купи хворосту і встромляли в таку купу старинний залізний меч. Перед цим мечем вони складали жертви, бо меч уважали ознакою бога війни. В жертву при-

носили худобу, коней, а також і людей. Людські жертви приносили вони звичайно по щасливих битвах, коли їм удавалося взяти в полон ворогів. Людські жертви робилися таким способом: Скити вели забораних в полон ворогів до купи хворосту і з початку лили їм вино на голову, а потім різали над окремим начинням. Це начиння з кров'ю убитих жертв вони несли до купи хворосту і там обливали старинний меч. Крім того Скити обрубували вбитим жертвам праві руки і кидали їх високо в повітря.

Яка була віра у Скитів?

Скити вірили в багатьох богів, як інші народи вірили і вірять в своїх богів. Чи правдива, чи неправдива була їх віра, вони про це не думали, як і інші люди не люблять про те думати. Але без віри в богів Скити, як і інші народи, не могли бути. Їм були потрібні які небудь боги, щоб як небудь пояснити те, що вони бачили навкруги себе — і в життю природи, і в життю людей. Скити мали свої приписи, як треба поводитися в життю, а для цього їм також були потрібні боги, котрі ніби то дглядають за тим, щоб віруючі люди виконували ці приписи.

Скити особливо шанували богиню Тавіті. Це була богиня домашнього вогнища і богиня вогня, себто така богиня, яка на думку Скитів кермувала домашнім життям всіх людей. Скити думали, що їх домашнє життя йде по волі цієї богині, а не по їх власній волі. Скити любили в усім винувати не себе, а богів, яких вони самі собі сотворили на свій власний зразок. Ці боги, як і самі Скити, любили, на їх думку, воювати, добре їсти, весело жити. Серед цих богів, як і серед самих Скитів, були старші і молодші. Найстарший або головний бог звався у них Папай, що значить батько. Скити дуже поважали його. Мали Скити і інших богів, була наприклад велика богиня землі — Апі, був бог сонця, був бог світла, на ім'я Ойтоскір. Була богиня неба Оргімпаса. Скити думали, що земля — жінка Папая. Вони думали, що боги женяться і віддаються заміж і що

в них родяться діти. Вони думали, що боги кермують усіма людськими справами. Скити приносили богам жертви, одним словом, вірили в своїх богів, як інші народи вірять в своїх. Своїм богам Скити не ставили ніяких храмів, але вже робили зображення своїх богів і поклонялися їм. Глиняні і бронзові зображення скитських богів найдено в скитських могилах. Найчастіше знаходять в цих могилах зображення богині Тавіті, богині домашнього вогнища. Треба думати, що ідолів цієї богині мала кожна родина, і що перед нею приносив жертву найстарший у сім'ї або роді.

У Скитів, як і у інших півдиких народів, найстарший в роді був головою роду, його володарем і судією. Він мав велику владу над усіма членами роду і над їх маєтком. Старший в роді приносив жертву богам. Він був ніби то родинним домашнім жерцем. Ніяких інших жерців Скити не мали — тоді вони ще не встигли там з'явитись. Замість них Скити вже мали чарівників. Таких чарівників було багато і вони не гірше від жерців обманювали нарід. Та темний скитський нарід не дуже довіряв чарівникам, бо старався їх пророцтва перевіряти. Коли виходило, що чарівники набрехали, тоді Скити хапали їх, вязали їм руки і ноги, кидали на віз запряжений биками, клали на нього хворост, а потім підпалювали. Так і палили чарівників живими, за їх нещасливі пророцтва.

Що ще знаємо про скитські звичаї і порядки.

Народи півдики, кочові, звичайно бувають не дуже зручними ремісниками. З цієї причини і всі скитські вироби були дуже грубої роботи. Скити були поганими будівничими. Коли треба було поставити яку будівлю, Скити закликали до себе Греків, і ті будували їм, що треба, наприклад палати і окремі підземні могили для похоронів. Але такі будови були потрібні тільки для скитських царів та вельможних осіб, а не для простого люду. Простому народові жилося тоді тяжко. Навіть по кожній війні, по кожному нападі, найкращу частину добичі

забирали собі вожди, а тільки рештки лишалися звичайним во-
якам. Розуміється, вожді від цього збогачувалися, а нарід підчас
нападів тільки проливав свою кров.

Над скитським народом панували володарі, яких Греки
називали „скитським царями“. Та це були не справжні царі,
а просто найдужчі і хоробрі люди, які вміли захопити владу
в свої руки. Такі вожди у різних скитських племен були різні:
одні багатші, другі бідніші. Деякі підбивали під свою владу
по кілька племен і тому ставали ще дужчими і багатшими.
Самі вожди водили своїх воєнів на війну. Воєники слухали їх,
але і вони самі мусіли слухати своїх воєнів. Повної влади над
своїм народом скитські царі ніколи не мали і мусіли радитися
з старшинами родів. Деякі скитські царі дуже прославилися
своїми воєнними походами. Бувало навіть так, що вони тримали
в страху ті грецькі міста, які були побудовані на їх землі. Хоч
не хоч Греки мусіли платити їм дань. Як звичайно буває, най-
більшу частину цієї дани забирав скитський цар і його при-
бічники, а народови скитському з цього було мало користі.

Коли умирав скитський цар, його ховали з великою ша-
ною і величавістю. Недалеко від Дніпра, коло дніпрових поро-
гів, було окреме кладовище скитських царів. Там досі можна
бачити великі могили, які походять з скитських часів. Ось що
оповідає Геродот про похорон скитських царів:

Коли вмер цар, для нього викопували на царським кладо-
вищі велику чотирикутну яму. Небіщикови розрізували живіт,
вичищували його і наповнювали товченим ладаном і зернами
пахучих рослин. Потім живіт зашивали, а все тіло покійника
обмазували воском і клали на великий віз. На цім возі Скити
возили небіщика царя по всій скитській країні, від одного пле-
мени до другого. Кожний підданий мусів виявляти великий сму-
ток і на знак цього смутку мусів відтяти собі кавалок уха, або
подерти собі лице, а ліву руку проколоти стрілою, а потім іти
за возом. Таким способом коло воза збиралася величезна товпа
і йшла від одного кочовища до другого. Віз об'їздив всі під-
владні народи. Нарешті доїздив він до приготованої могили.
Скити думали, що на тім світі живеться так само як і на цім:

там також потрібне їдження, напитки, слуги, жінки. Що буде по смерті — ні один чоловік про це не знає, але кождий хоче знати. Тому кождий нарід придумує собі загробне життя після свого розуміння і бажання. Скити думали, що людська душа живе довше, ніж тіло, — значить, треба їй допомогти в її загробнім життю. Тому Скити клали в могили разом зі своїми небіжцями все те, що могло їм пригодитися на тім світі, наприклад: їдження, напитки, одежу, зброю і иньші річі. Скитські царі мали по кілька жінок, а крім того були ще й рабині-любовниці. Підчас похорону скитського царя Скити душили найбільше улюблену його любовницю і клали її тіло разом з ним в могилу, в окремій ямі, умисно викопаній в землі. Вбивали також різних царських слуг, улюблених його коней і иньшу худобу. Над царською могилою Скити робили покрівлю, а потім засипали це землею. З землі робили величезну могилу. Ї такі скитські могили, високі на 12 м. Щоб могили трималися довше, їх обкопували ровами і обкладали камінням. На могилі ставили великого камінного ідола. Такі ідоли знайдено на багатьох могилах. Нарід наш називає їх тепер „камінними бабами“.

В рік по похороні свого царя, Скити знову збиралися на його могилі і знову приносили людські жертви. З давніших царських слуг вони вибирали ще 50 осіб, найбільше улюблених. Цареві за життя служили тільки самі Скити, а не чужоземні раби — тому і ці 50 осіб також вибиралися з самих Скитів. Крім людей треба було ще вбити в пам'ять небіжчика 50 найкращих коней. Нарешті починали приносити жертви. З початку задушували людей, а потім коней. Їх потрошили, очищували живіт, наповнювали його половою і зашивали. Потім укріплювали на двох стовпах половину колеса, так, щоби обвід був звернений в долину; другу половину колеса уставлювали на двох других стовпах. Опісля вбивали в задушених коней грубі коли, які пробивали їх наскрізь, від хвоста аж до шиї. Так підіймали коней і клали на півколесо, так, що на переднім півколесі спиралися кінські плечі, на заднім — тулуб, а ноги звішувалися в низ, не досягаючи до землі. На цих мертвих коней Скити садовили задушених царських слуг, по одному на кож-

дого коня. Робили вони це також при помочи колів, якими пробивали небіщиків. Нижні кінці сих колів виступали на зверх, і їх вбивали в дірки, окремо зроблені в тім колі, який проходив крізь коня. Так ховали Скити своїх царів. П'ятьдесят небіщиків сторожили мертвих скитських царів.

Могили скитських царів заховалися до нашого часу. Наприклад в Катеринославщині, коло села Александрополя є велика могила, яку селяни звать „луговою могилою“. Вона обложена величезним камінням, обкопана ровом і валом. На правім березі Дніпра коло Нікополя є величезна могила, котра зветься чортотлицька. Недалеко від міста Керчі, прославилася Кульобська могила. В ній знайдено багато старовини, з якої учені довідалися про звичай Скитів.

Дійшли до нас також могили убогих Скитів. Ці могили зовсім прості і убогі. Значить, з могил можна довідатися, що вже півтретя тисяч літ тому на світі були убогі і багаті люди.

Звідки і коли появилися Скити?

Ось що відомо про це з старинних грецьких книг та з перських і иньших написів, виритих подекуди на скелях з наказу перських, вавилонських і иньших царів того часу.

Скити жили колись далеко в Азії, може бути за Кавказом, а може бути за Каспійським морем. Разом зі своєю худобою вони переходили з місця на місце і спинялися тільки в таких степах, де було досить поживи для їх худоби. Худоба мала поживи досить, тому Скити розводили величезні череди овець, коней і биків — тому й жилося їм добре. Вони не голодували, не вимирали, а розмножувалися. Коли їх намножилося, їм стало все тісніше жити. Те саме сталося і з иньшими сусідніми народами. Сусідами Скитів в Азії був один півдикий нарід, котрий звався Масагетами. Масагети почали натискати на Скитів і прогнали їх з азійських степів. Кінець кінцем Скити мусіли забиратися геть разом зі своїми чередами, табунами та всяким иньшим майном. Їм не дуже тяжко було кидати свої степи, бо

вони однаково привикли кочувати. Їм було навіть все одно, де жити. Тоді люде ще не розуміли, що ще значить „рідний край“: де краще жилося, ту країну і вважали рідним краєм.

Так пішли Скити з середньої Азії здовж північного берега Каспійського моря через ріку Ураль до Волги. Перейшли й Волгу разом з своїми табунами. Було се 700 або 800 літ перед Христом, цебто майже 3.000 літ тому.

20. мал. Скитські побратими
(золота блишка з Куль-обської
могили).

В той час, ще перед Скитами, в наших степах жив якийсь невідомий нарід. Греки звали його Кимерійцями. Про них згадується також у біблій. Три тисячі літ тому грецькі письменники писали про Кимерійців, що вони „доять кобили“. Кимерійці також були народом кочовим і воювничим, як і Скити. На сих Кимерійців напали Скити. Кимерійський нарід не схотів воювати з ними і пішов на нові місця, до Кавказу, а Скити заняли його землю. Велике скитське військо пігналось за Кимерійцями.

Ті перейшли через кавказькі гори на полудневий беріг Каспійського моря, де вже тоді були великі і дужі країни — Медія і Персія. Але Скити не дігнали Кимерійців, бо пішли иньшою дорогою, ніж вони. Кимерійці тікали берегом Чорного моря, а Скити пішли за ними берегом Каспійського моря. Перейшовши через Кавказ, Кимерійці дісталися до Малої Азії, себто на полудневий беріг Чорного моря, і захопили там деякі міста. А Скити прийшли в Медію і почали громити її. Вони вогнем і мечем покорили Медію і рушили на захід до землі ханаанської і Єгипту. Вони рішили погромити також ці країни. Ніхто не міг спинити страшного скитського народу. Затремтіла перед Скитами ханаанська країна. Ось що писав про скитський напад жидівський пророк того часу: „Проголосіть народам, сповістіть Єрусалим, що з далекої країни ідуть вояки і криками своїми наповнюють міста Юдеї. Вони

обступають навкруги також Єрусалим. Чи чуєш ти звук труби, тривогу боротьби? Лихо за лихом! Вся країна зруйнована. Раптом зруйновані мої шатра. Дивлюся на країну — і вона зруйнована, порожня. Дивлюся на небо — і нема на ній світла. Дивлюся — і нема людей, і всі птахи небесні розлетілися. Дивлюся — і вся країна — пустиня. І всі міста зруйновані. Від воєнків втікають всі мешканці міст, ідуть в густі ліси і ховаються в гори. Ці міста порожні і нема в них ні одного мешканця". Жида того часу думали, що їх пророки вже давно передвиділи скитські напади. І дійсно, багато пророків писало про те, що будуть напади, але які напади, про це вони мовчали. А напади тоді бували досить часто, от і виходило, що пророки дійсно пророчили правду.

Ніхто не міг перемогти войовничого скитського царя Мадію. Скити дійшли майже до самого Єгипту, котрий лежить недалеко від ханаанської землі. Від наших чорноморських степів до Єгипту є більше як дві тисячі кілометрів. Це велика віддаль, але Скити були привичні до далеких мандрівок. Вони хотіли погромити також Єгипет. Та, єгипетський фараон (цар) післяв їм багаті дарунки і просив не нападати на його країну. Скити взяли дарунки, вернули до Медії і володіли нею двадцять вісім літ. Тяжко було Медійцям зносити дике і жорстоке панування Скитів. Нарешті вони зробили повстання, прогнали Скитів назад у чорноморські степи, в теперішні українські землі. Діялося це більше як 500 літ перед Христом.

Як перський цар ходив з військом в теперішню Україну.

Пішов на Скитів війною славний цар Дарій. В ті войовничі часи царі могли посилати на війну цілі народи, не питаючи навіть про їх згоду, так ніби народи були іграшкою в їх руках. Ось що оповідає старинний переказ про похід перського царя в теперішню Україну.

Зібрав цар Дарій величезне військо. Прислали до нього

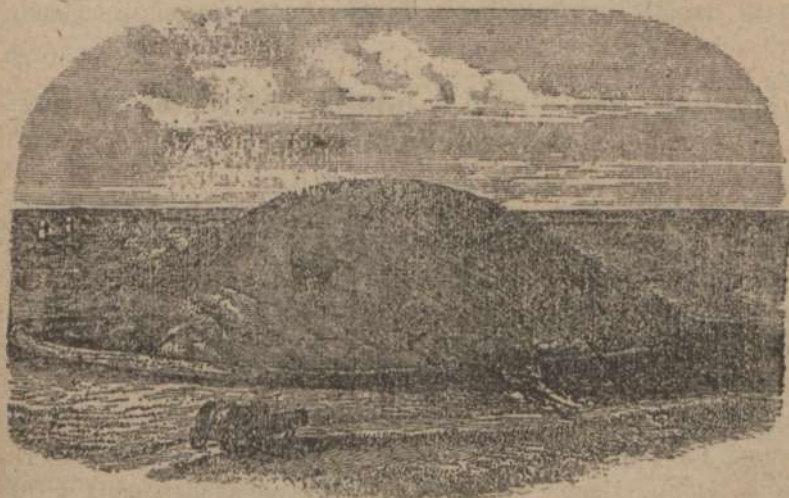
на поміч своїх вояків всі азійські народи, які тоді були під властю перського царя. Царство перське було в ті часи величезне. Воно ролягалось від самої Індії до берегів Чорного моря і грецької землі. Дарій рішив іти на Скітів сухоходом. Разом з ним пішло в похід дуже багато тисяч війська. Дійшло воно до того місця, де тепер турецька столиця Константинополь або Царгород. Тоді його там ще зовсім не було, а замість його була півдика країна. В цім місці є морська протока, себто прохід з Чорного моря до Середземного. Перське військо перейшло через сю протоку на кораблях, пішло здовж чорноморського берега, аж до ріки Дунаю.

З великою працею Перси побудували великий міст на човнах. Перське військо перейшло цим мостом через Дунай. За цією рікою вже починалася Скітія. Дарій лишив грецьких вояків сторожити міст. Він звелів їм сторожити його не менше як 60 днів, а сам рушив у Скітію. І от почався великий і тяжкий похід перського царя Дарія по Скітії. Скіти побачили, що вони не зможуть побідити Персів, і післали послів до иньших народів, просити о поміч. Та всеж у Скітів було далеко менше війська, ніж у Персів. Крім того скитські вояки були не так добре озброєні, як перські: скитські вояки мали мечі, списи і стріли з бронзовими і кістяними вістрями. Залізної зброї Скіти мали ще мало, а Перси багато. В тих часах Скіти ще взагалі мало уживали заліза. Зате перське військо ішло пішки, а Скіти мали багато кінноти. Всі Скіти дуже добре вміли їздити верхи і зручно стріляли з луків і кидали списи. Була в скитському війську і піхота, її прислали західні Скіти-орачі, ті що жили над Дніпром.

Скитські вожди зібрались на раду і рішили не починати з Персами битви. Вони почали уступати перед перським царем Дарієм, разом зі своїми чередами і родинами. Родини їх жили звичайно на великих возах. По дорозі Скіти засипали керниці і жерела і випалювали траву. Перси гналися за Скітами та не могли їх дігнати. Цар Дарій зі своїм військом пройшов усі чорноморські степи від Дунаю аж до самого Дону, але здігнати Скітів таки не міг. Скіти перейшли Дон і звідти рушили на

північ. Перси йшли за ними. Їм доводилося йти по спустошеній країні. Дарій дійшов до самої Волги, а Скитів таки не наздігав. Вони тимчасом повернули вже назад і прийшли знову в свою країну.

Час минав, перське військо було дуже утомлене. Багато перських вояків загинуло. Довго йшла така війна. Нарешті Дарій післав свого посла до скитського царя і казав йому або битися або признати його своїм паном і на знак покори принести йому землю і воду. Цар Скитів битися з ним не хотів,

21. мал. Вид Александропільської могили.

а натомість прислав до них своїх послів. Ті принесли перському цареві дивні дарунки: птаха, миш, жабу і пять стріл. Перси питалися послів, що значать ці дарунки. Ті відповідали, що вони мають тільки передати дарунки і вертати назад. Почали Перси радитися, що це може значити, і рішили, що Скити вже піддаються їм. Та знайшовся в перськім війську один чоловік, котрий так сказав до них про ці дарунки: „Коли ви, Перси, не вилетите з нашої землі, як птахи, або не сховаєтеся в землю, як миші, або в озера, як жаби, то всі загинете від наших стріл“.

Тимчасом Скити почали намовляти Греків, що стерегли моста, щоб вони кинули його і пішли до дому. Заразом почали вони нападати на перське військо, але все ухилилися від рішучої битви з ним. Перси не могли вже далі витримати і рішили іти геть. По великих трудах дісталися вони до Дунаю і пішли геть. Так цар Дарій і не міг побідити Скитів, бо він воював не з скитським царем, а з цілим скитським народом. Було се в 513 році перед Христом, себто більше як дві тисячі чотириста літ тому. Так оповідає про ці війни славетний грецький письменник і мандрівець того часу Геродот. Він бував у Скитії літ 60 по поході Дарія і чув про нього багато оповідань від очевидців.

Народи, які жили в нашій землі дві тисячі чотириста літ тому.

Скитське плем'я жило в ті часи від Дунаю до Дону. З цього племені Скити Алязони жили в теперішнім Поділю, Скити-орачі в полудневій частині теперішньої Волині і Київщини, а решту скитської землі займали Скити кочовики. Якій народи були по сусідству з ними півтрьох тисяч літ тому? Мандрівці того часу оповідають, що на північ від Скитів жило якесь плем'я Неврів. Вони жили в теперішній полудневій Польщі, Волині і північній частині Галичини. Звичаї Неврів були такі самі, як у Скитів-орачів. Поруч Неврів і Скитів жив тоді ще якийсь нарід, котрий Греки називали Андрофагами, це значить людодідами. Цей нарід був зовсім дикий. Був ще один нарід, котрий Греки звали Мелянхленами, або по нашому „Чорними кафтанамі“. Цей нарід жив на північ від Скитів, там де тепер губернія вороніжська, чернігівська і могилівська. І ось що треба зауважати: на однім кінці стародавніх володінь цих „Чорних кафтанів“ стоїть тепер місто Чернігів, а на другім кінці місто Вороніж,*) і обидві назви сих міст говорять про щось чорне. Може бути, що ці назви заховалися тут з часів Мелянхленів, аж до нашого часу. Якій народи жили ще далі на північ, про це Греки не знали

*) Вороний кінь, значить чорний кінь: ворон має чорні пера.

докладно і оповідали про них різні байки. Оповідали наприклад, що є така країна, де люди сплять 6 місяців на рік, оповідали, що є люди, що мають козячі ноги і так далі.

• **Народи дикі і народи культурні.**

З оповідань грецьких письменників видно, що вже півтретя тисяч літ тому на нашій землі жили різні дикі і півдикі племена. Деякі з цих племен займалися рільництвом, деякі скотарством, деякі мисливством, але всі вони були далеко менше освічені, ніж Греки або Перси або Єгиптяне. Греки, Перси і Єгиптяне тих часів вже вміли писати, серед них вже були учені люде, вони жили по містах, уміли будувати величезні храми і палати. А ті племена, які жили тоді в теперішній українській землі, не вміли писати, не мали учених людей; вони знали тільки деякі ремесла, особливо потрібні для життя. Вироби цих півдиких племен були дуже грубі.

Багато таких виробів знайдено в стародавніх могилах, а таких могил є багато по всій українській землі. Учені люде розкопують їх, збирають поховані там кістяки і річи. З цих останків можна довідатися, яке життя провадили давні люди. Так наприклад в могилах людей кочових і войовничих знаходять кінські уздечки, мечі і иньшу зброю; в могилах людей рільничого племені знаходять серпи. Дещо про стародавні народи можна довідатися з останків їх мови. Крім того є різні стародавні книги, де говориться про життя різних народів в ті часи, коли ці книги писалося. Учені люде читають ці книги, порівнюють їх між собою, порівнюють їх звістки з тими відомостями, які дають могили і записи і так довідуються про те, що є в цих книгах правдою, а що тільки вигадками.

Греки, Єгиптяне, Медійці, Перси, Фенікійці — все це народи культурні, освічені, себто освічені для того часу. А Скити, Неври і иньші племена, що жили тоді на нашій землі, — все це народи півдикі, некультурні і малокультурні. Греки називали їх народами варварськими, себто дикими.

II. Теперішня українська земля коло двох тисяч років тому.

По поході перського царя Дарія проти Скитів минуло триста або чотириста років. За цей час сталися деякі переміни на північному березі Чорного моря, себто в полудневій частині теперішньої України. Там повстали нові грецькі міста. Дуже зросли і збогатилися стародавні міста — Ольбія, Херсонес, Пантікапей. В місті Ольбії жило тоді кілька десятків тисяч людей. Серед них були Греки, Скити і люде інших народів. Приїздили сюди купці з різних далеких і близьких країн. З Греції везли сюди дороге начиння, з за Кавказу — різні дорогі матерії. В Грецію везли найбільше збіжжя. Місто Ольбія дуже збогатилося. До того мало воно добрий устрій. Всіма справами порядкував тут сам нарід через виборних людей. Скити дуже дивувалися, що мешканці Ольбії обходяться без царя. Вони не могли сього зрозуміти, бо були дикі і неосвічені. Вони не бачили цього, що їхні царі тільки те й думали, щоб робити війни і рабувати інші народи. Нападали вони і на грецькі міста. Часом скитські царі були сильніші від грецьких міст і змушували їх платити собі дань. Часом вони вимагали такої великої дані, що Греки мусіли починати війну з ними. Такі війни тяглися дуже довго і були дуже криваві.

Оповідання про царя Мітридата.

От і почалася така війна між містом Ольбією і скитським царем Скилором. Цей цар почав дуже утискати не тільки

Ольбію, але також місто Херсонес і Пантікапей. А в ті часи Пантікапей вславився особливо своїм багатством. Пантікапей був тоді столицею окремого царства, яке називалося босфорським. Лежало воно на березі вузької протоки, яка лучить Азовське море з морем Чорним. Ця протока звалася тоді Босфором кимерійським. Місто Пантікапей було ще більше від Ольбії; навкруги нього йшов мур і глибокі рови; в нім було багато храмів, палат, торговельних складів і велика пристань для кораблів. Місто торгувало збіжжям, рибою, лісом, футрами і всякими иньшими річами. В один час босфорське царство володіло великими землями, майже цілим Кримом і чорноморськими степами, аж до кавказьких гір.

Босфорське царство мусіло боронитися від ріжних півдиких войовничих племен, які жили в сусідстві. Воно мало своє військо і своїх царів. Один скитський цар, на ім'я Скилюр, почав дуже утискати всі грецькі міста, які були тоді на північному березі Чорного моря — Ольбію, Херсонес, Пантікапей і ин. Цей цар був хоробрим і розумним чоловіком. Він володів величезним землями, мав багато жінок і 80 синів. Багато лиха довелося зазнати Грекам від Скітів. Насамперед не витримало місто Херсонес. Воно спробувало шукати помочи.

Тоді на полудневім березі Чорного моря було велике і сильне царство, яке звалося понтіїським. Звалося воно так тому, бо лежало на березі Понта, а це слово значить по грецьки „море“. Царем був тоді там Мітридат на ім'я Євпатор.*) Це був чоловік розумний, дуже діяльний і освічений. Вчився він у Римлян. Рим — це велике місто в Італії. Італія лежить на Середземнім морі, за Грецією. Це місто Рим зробилося римською державою, підбило під свою владу дуже багато племен — насамперед цілу Італію, а потім всі сусідні землі: північні береги Африки, Іспанію, теперішню Францію, Єгипет, Малу Азію, Грецію, цілий балканський півострів і багато иньших країн. Римська держава тяглася від сходу на захід і з полудня на

*) На Кримі є місто Євпаторія, недалеко від Севастополя, в теперішній Таврії. Це місто зветься так від імени царя Мітридата Євпатора.

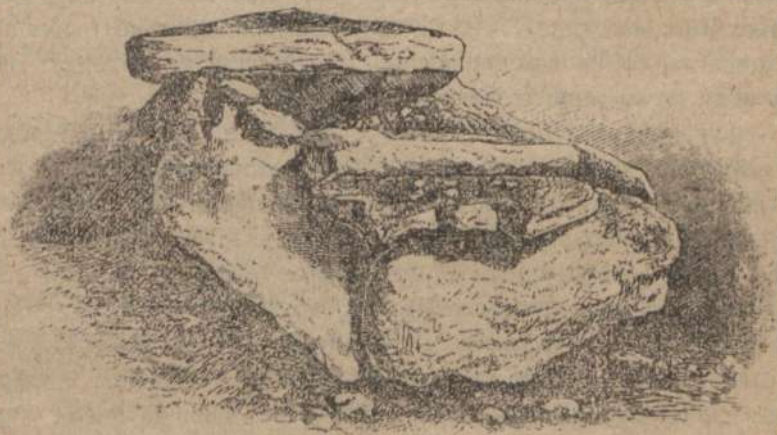
північ кілька тисяч кілометрів. Рим зробився найсильнішою і найбогатшою державою тодішнього світа. Панування Римлян дійшло до самого понтийського царства.

Понтийський цар Мітридат ясно розумів, що без війни з Римлянами не обійдеться. Він рішив готуватися до війни. Та Рим — держава велика, а понтийське царство — держава мала. Тому Мітридат рішив зробити свою власну державу такою великою, як римська і свою силу протиставити римській силі.

Тоді дуже багатьом народам тяжко жилося під пануванням могутнього Риму. Римські намісники дуже утискали нарід і грабували його. А боротися з Римом було тяжко, бо на його боці була освіта і велика воянна сила. Мітридат рішив підняти проти Риму всі народи і повести їх проти „вовчого гнізда“. Так називав він свого ворога — римську державу. Для цього почав Мітридат приятелювати з усіма дикими і півдикими народами, які жили тоді в українській землі. Мітридат післав до них послів і почав просити о поміч в війні з Римлянами. Одних він лякав, другим обіцяв щонебудь, иньших просто цькував проти Риму, а проти деяких і сам ішов війною. Так почав Мітридат завойовувати різні країни, які були коло його держави. Війни кінчилися для нього щасливо, і його держава швидко зростала. Він завоював багато країн і в Азії і в Європі. Деякі племена самі признали над собою його владу. В деяких завойованих країнах Мітридат наставив царями своїх власних синів, яких мав багато, бо мав багато жінок. Він вимагав від своїх синів, що ті в усім слухали його. Один син не послухав, і Мітридат звелів його покарати за це смертю. Для своєї влади Мітридат був готовий на всякі злочини. Він бажав, щоб його боялися. Другого свого сина, молодого і гарного, Мітридат звелів заколоту мечем тільки длятого, щоб зробити горе його матери, своїй колишній жінці. Насамперед він старався досягнути свою головну ціль — знищити римську державу. Він зібрав військо з різних племен і народів. Крім війська він мав велику флоту. Тоді повстали проти Римлян Славяне, які жили тоді в карпатських горах і в прикарпатських країнах, над Дністром і Вислою, поруч з племенами германськими і литовськими. В тім часі

Славяне були вже великим і численним племенем. Чутки про них доходили не тільки до грецької землі, але й до самого Риму. Римляни називали Славян Венетами, але мало ще мали відомостей про них. Може бути, що серед вояків Мітридата були литовські і германські племена, були і Скити, бо Мітридат підбив під свою владу великі землі, якими володіли Скити.

Прийшли до нього послы від грецького міста Херсонеса просити о поміч. Мітридат зараз післав до нього на поміч свого полководця Діафанта з великим військом. Місто Херсонес об-

22. мал. Камінна могила.

ложили тоді Скити під проводом хороброго Палляка, сина скитського царя Скилюра. Діафант змусив Палляка відступити від Херсонесу, розбив скитське військо і нагнав Скитів у степи. Коли він це зробив, до нього прийшли послы від міста Пантікапея, яке також хотіли воювати Скити. Діафант прийшов на поміч, побив Скитів, але далі забрав Пантікапей і все босфорське царство. Так це царство зробилося державою царя Мітридата. Босфорський цар Перісад признав над собою владу Мітридата. Так понтійський цар Мітридат заволодів великими країнами в теперішній українській землі. Але нарід Пантікапея зробив повстання, і Діафант мусів утікати. На короткий час

Пантикапей знову став свободними, але не на довго, бо Діяфант знову вернув і завоював босфорське царство.

На всі підбиті землі Мітридат наложив велику дань. Йому потрібні були люде, гроші і збіжжя для війни з Римом. Він напав на римські володіння, які сусідували тоді з його царством. Він захопив їх у свою владу і звелів повбивати всіх римських горожан і салдатів. Тоді вбито 70.000 Римлян; мавтки їх забрав собі цар Мітридат. Всі Греки дивилися на нього, як на свого спасителя від римського ярма. Вони пішли до нього на поміч. Почалася кривава боротьба і на північній і на полудневій березі Чорного моря. Але Римляне зібрали військо і розбили Мітридату. Та на цій справі ще не скінчилася. Мітридат потихеньку почав приготуватися до нової війни.

Тут почалося повстання в босфорському царстві. Мітридат післав туди свого полководця, Неоптолема, який тоді побив Босфорців. Мітридат наставив над ними царем свого сина Махареса. Цілих 15 років були вони під властю Мітридату. За цей час він зробив проти Римлян союз багатьох народів. Він підняв проти Риму півдиких Таврів, які жили тоді в теперішніх кримських горах. По імені цього народу зветься Крим Таврівію. Мітридат підняв проти Риму також Скитів; піднялося і войовниче племя Сарматів або Савроматів. В ті часи це племя жило в степах між Доном і Волгою і провадило кочове життя подібне до скитського. Але і сим разом Римляни знов побили військо Мітридату.

На його щастя проти римського полководця повстали його власні салдати і не хотіли йти далі в похід. Тоді Мітридат почав готуватися до нової війни. Він ненавидів Римлян, а його самого ненавидів його власний нарід і навіть його власні сини. Його син Махарес перейшов на сторону Римлян. Військо Мітридату пішло проти них, але Римляне знову розбили його. Тоді Мітридат втік в босфорське царство і там довідався, що син його Махарес зрадив його, і пішов проти нього війною. Той злякався страшної пімсти батька і заколов себе своїм власним мечем. Тоді Мітридат захопив ціле босфорське царство, але проти нього почалося народне повстання. На чолі повстанців

став його другий син, Фарнак. Страшні жорстокости, якими пробував Мітридат приборкати повстання, нічого не помогли. Кінець кінцем Мітридат сам заподіяв собі смерть.

Римські володіння в теперішній Україні.

Так скінчилися криваві війни Мідтридата. Його панування довго пам'ятали мешканці північних берегів Чорного моря. Досі коло теперішньої Керчі в високий горб, який зветься Мітридатовою горою. Перед Мітридатом грецькі міста в теперішніх українських степах жили окремо одно від одного. Мітридат об'єднав їх під своєю властю. Херсонес, Пантікапей і інші міста увійшли в склад його царства. Перед Мітридатом Скити жили зовсім окремо, і римські справи не обходили їх. А за царя Мітридати Скити вперше зійшлися ближче з Римлянами. Тоді в теперішніх українських степах вперше появились володіння римських імператорів. Місто Херсонес в один час було зовсім римським містом, і в нім стояли залоги римських салдатів. А місто Пантікапей кількатороків признавало над собою власть Риму, і пантікапейські царі навіть писали в своїх розпорядженнях, що вони приятелі римських імператорів. В ті часи панування Римлян сягало аж до ріки Дону.

Та Римлянам не дуже подобалась теперішня Україна. — Вона здавалася їм зимною, бо Рим лежить в такій країні, де далеко тепліше, ніж в чорноморських степах. Римляни казали про ті місця, де ми тепер живемо: ці країни — край світа. В них в такі місця, де не можуть жити ні люди ні боги.

Від Риму до чорноморських степів дуже далеко, далі, ніж від Греції. І все таки коло двох тисяч років тому Римляни вже мали зносини з нашою країною. Римляне були найбільше освіченим народом того часу. Їх освіта потрохи впливала і на різні племена, які жили в теперішніх українських степах.

Як гинуть цілі народи.

Події в Скитії, наприклад погром Скитів Мітридатом і погром Мітридата відбулися на сусідніх народах. Від цього по-

грому скитське царство дуже ослабло. Було це ще за скитського царя Скилюра, якого розбили полководці царя Мітридата. Серед Скитів почалися тоді великі усобиці. Ці усобиці ще більше ослабили скитське царство і на нього почали робити напади різні сусідні народи. Зза ріки Дону прийшло і напало на Скитів племя Сарматів, які жили там вже багато соток літ. Се був нарід дуже войовничий і ділився він на різні племена.

Багато соток років перед Христом Сармати жили десь в Азії. Звідти вони пересунулися до Волги, перейшли Волгу і оселилися в степах між Волгою і Доном. Далі захопили вони босфорське царство. Підбили вони і иньші сусідні народи, які жили тоді в теперішній полудневій Україні. Всі народи, які Сармати підбили собі, почали називатися також Сарматами, хоч і були иньшого роду і племени. Поволи Сармати дійшли аж до Дунаю. Минули десятки і сотки років і слава Сарматів заступила славу Скитів, ніби то Скитів ніколи і на світі не було. Перестали писати про Скитів в старинних грецьких і римських книгах, перестали навіть говорити про них.

Та не міг цілий нарід счезнути з лиця землі. Сталось тільки так, що побідники Сармати змішалися з підбитими народами, так що вийшли нові мішані племена, хоч вони і називалися Сарматами.

Замість Скитів — Сармати.

В старинних римських книгах, писаних латинською мовою ще в ті далекі часи, є багато різних оповідань про Сарматів і про їх звичаї. В цих книгах оповідається, що сарматське життя було відмінне від скитського. „Сармати — оповідає про них мандрівець того часу, провадять кочове життя, живляться мясом, їдять коней, роблять з кобилячого молока сир і напитки. Але деякі Сармати вже займаються рільництвом. Всі Сармати люблять війну і часто воюють для здобичі“. Сармати вміли будувати деякі укріплення. Останки таких укріплень дійшли до цього часу і звуться городищами. Сармати мали звичай фар-

бувати собі тіло і волосся різними фарбами. Тому в їх могилах часто знаходять кавалки червоної і фіолетової фарби. Такі звичаї і досі мають усякі дикі народи.

Одежа Сарматів була подібна до скитської. Вони як і Скити носили штани, сорочки, плащі, а на голові великі колпаки. Вони робили собі шоломи і панцирі з бичої шкіри. Зброя у них була така — списи, мечі, лук і стріли намазані отруєю. Сармати вміли добре плести щити, щоб захищати своє тіло від ворожих стріл.

Панування Сарматів розтягалося дуже далеко. Вони володіли майже цілою Україною. В їх державі було багато різних племен. Серед них були племена рільничі і кочові, були скотарі, були і звіролови. Деякі племена вже мали села і навіть міста. Там, де тепер в Київ, було вже тоді якесь місто. Та самі Сармати любили жити в степах, а не в містах. Вони змушували підбиті племена платити їм дань. Вони підбили Слав'ян, Литовців і Германців. Сармати часто провадили з Римлянами криваві війни. Бувало, що Римляни перемагали їх, та бувало й так, що Сармати перемагали Римлян. Вони навіть відібрали від Римлян деякі придунайські країни, ті місця, де в тепер Румунія, Галичина, Бесарабія і Поділля. Ледви-ледви римський імператор Адріян знову відвоював від них ці країни. Та Сармати знов забрали їх. Римляни не знали, що з ними робити. Вони згодилися навіть платити Сарматам дань, щоб тільки вони не нападали на них. Римляни довго платити їй Сарматам, і за це Сармати перестали нападати на них.

Чому ж так вийшло, що Сармати змогли побідити Римлян, а Мітридат не міг цього зробити? Так вийшло тому, бо підчас нападу Сарматів римська держава вже дуже ослабла. В ній провадилася завзята боротьба між богатими і вбогими, дужими і слабкими, темним народом і освіченими людьми. Римські державні порядки були дуже погані. Особливо шкодило цій державі панування нерозумних і марнотратних царів. Простому народови стало так погано жити, що він не мав ніякого інтересу боронити своєї держави. Тому не диво, що римське військо почали побивати навіть півдикі народи.

III. Наша земля півтори тисячі років тому.

Велика переміна.

По смерті царя Мітридата минуло років сто. За цей час сталася велика подія: в жидівській землі, в жидівській родині родився і виріс Христос, великий учитель доброго і справедливого життя. Появилася на землі християнська віра. З початку її ісповідували тільки ученики Христа, яких було небагато, а потім почали розуміти і приймати її інші люди. Християнська віра потрохи почала ширитися серед народу по різних країнах. Появилися християни в Римі, в Греції, в грецьких містах над Чорним морем, наприклад в Ольбії і Херсонесі, в босфорському царстві. Християнська віра ширилася тихо і непомітно, а тимчасом робила своє діло. Тоді ще не було римо-католиків, греко-католиків, ні протестантів. Було просто християнство, себто наука Христа — та сама, про яку говориться в Євангелії. Ця євангельська віра була близька і дорога кожній навіть зовсім простій людині, коли вона була щирою. А серед простого

люду скрізь і завжди таких людей багато — далеко більше, ніж серед людей багатих і вельможних. Так і зростало число християн. І скрізь вони з осудом дивилися на те, що робилося навкруги них — на різні насильства, утиски і несправедливості, які робить одна людина другій. Богаті і вельможні люди того часу, котрим тоді добре жилося на землі, казали, що без цих несправедливостей світ не може існувати. А християне думали і казали, що це чиста неправда. Вони казали, що світ може існувати без насильства і жорстокости та що без них не може існувати хіба власть царів та багатих. Християни осуджували державний лад того часу, його внутрішні порядки, війни, смертні кари. Зрозуміло, що вельможні і багаті люди були дуже незадоволені за це з християн. Особливож були люті на них римські імператори. Для християн вище над усе була правда і сумління. А для тих людей вище над усе була їх власна користь, багатство і власть. Християни насамперед слухали голосу правди, який чули в своїй власній душі. А ті люди готові були топтати і нищити людську душу і тіло, гнобити і переслідувати всіх людей, тільки-б їм самим добре жилося. Тому християне зовсім не підходили до тодішнього державного ладу. Тому тодішнє правительство і почало їх переслідувати. Їх ловили і кидали до в'язниць, мучили, убивали, палили живцем, кидали на з'їдження диким звірям на втіху темному народові, який сам не розумів, що він робить. Усіма цими способами думали переконати або викорінити Християн. Та Християне все це терпіли і далі робили своє, бо віра їх була велика. Дуже вже ясні були для них всі несправедливості тодішнього життя. Наука Христа робила навіть слабих людей дужими, бо зрозумівши євангелів навіть слабкий чоловік знав, в чім правда. Християнство все ширилося і ширилося, бо проти правди ніщо не допоможе, — ні батіг, ні меч, ні в'язниці. Найбільше християн було серед простого люду, якому тоді жилося дуже тяжко. Його саме й закликав до себе Христос, бо він прийшов до всіх страждених і скривджених. Появилися мандрівні проповідники християнства.

В нашу землю такі проповідники зайшли більше як тисяч вісімсот років тому, незабаром після того, як помер страшною

смертю великий учитель життя Христос, засуджений на смерть тодішніми судіями і вбитий поліційними катами того часу. Стародавний переказ оповідає, що в кримському місті Херсонесі бував Андрій Первозваний, ученик Христа. Переказ каже, що Андрій проповідував науку Христа серед Скитів, Сарматів і інших племен, які жили тоді в українських степах. Чи справді так було, годі сказати, однак бувало в наших краях багато інших проповідників. Самі римські імператори багато сприяли ширенню християнства, навіть проти своєї власної волі і бажання. Щоб покарати християн, вони засилали їх в найдавніші закутки своєї держави, в землі скитські і сарматські. Та християне і там проповідували науку Христа словом і ділом. Так наприклад один римський імператор заслав до Херсонеса одного християнина, Климента, котрий був учеником самого апостола Петра. Климента заслано в теперішній Крим. Був тоді недалеко від теперішнього Херсонесу великий камінолом, де змушували працювати засуджених. Був він на тім місці, де тепер є Інкерманський монастир, кілька кілометрів від Севастополя. Климент робив в каміноломі, тяжко мучився там, та всеж проповідував християнську віру і навернув на християнство багато людей. Римський імператор довідався про це і звелів кинути Климента в море. Так і зроблено. Інший римський імператор звелів замучити на смерть в Херсонесі ще двох християнських проповідників, Василя і Єфрема.

А то був ще такий випадок. Один християнський проповідник, Капітон на ім'я, пішов у скитську землю і почав проповідувати християнство і гудити віру Скитів. Скити не зрозуміли Христової науки через свою дикість, а за те, що Капітон гудив їх віру, утопили його в Дніпрі. Багато інших проповідників загинуло таким способом там, де лежить тепер наша українська земля. Особливо переслідували християн в теперішнім Кримі. Щоб сховатися від цих переслідувань, християни втікали в Кримські гори і ховалися там по різних печерах; навіть самі вирубували собі печери в м'яких крейдяних скелях, яких є багато на Кримі. Ці печери, де ховалися християне, дійшли аж до наших часів.

Коло двох сот років переслідувано Християн. Від уродження Христа минуло літ 300. Тоді українські степи належали до Сарматів. Та ось явився небезпечний для Сарматів ворог. Се були Готи, німецьке племя. Вони побідили Сарматів і на завсігди зруйнували їх владу.

Теперішня українська земля під властю германського (німецького) племені.

Германські племена, так само як словянські і литовські, ще перед Христом прийшли звідкись з Азії. Прийшли і оселилися по лівім боці ріки Висли, а Литовці і Славяне — по правім боці. Германці, Славяне і Литовці, як і всі иньші старинні народи, ділилися тоді на різні дрібні племена, а племена на роди, а роди на родини. Коли рід розмножувався і зростав — з нього повставало окреме племя. Минали роки, життя змінювалося, мінялися звичаї, і одно племя ставало неподібним до другого, хоч всі вони були спільного походження. Часом племена жили всі разом, часом кожде племя жило окремо. Одні племена дуже розросталися, иньші слабли і зливалися з другими племенами. Племена, які мали спільне походження, з початку говорили тою самою мовою. Та поволі їх спільна мова змінювалася, бо до неї додавали щораз нові слова, нові звороти мови, а старинні слова і старинні звороти мови з часом забувалися, бо замість них найшлися иньші.*) Так з одної спільної мови повставали кінцє кінцем різні мови, різні наріччя.

Ось таким способом повставало і серед Германців одно племя, котре звалось Готами. Ці Готи жили колись недалеко

*) Наприклад всі славянські народи: (Українці, Поляки, Серби, Болгари і багато иньших), колись мали одну спільну мову, яка зветься старославянською. В тій мові не було дуже багатьох слів і зворотів, які ми маємо тепер. Наприклад не було таких слів: млин, залізниця, фабрика, бо тоді не знали ні млинів ні залізниць, ні фабрик. Не було й багатьох иньших слів, які придумано пізнійше. За те були слова, яких нема тепер: сіце, забороло, кметь. Давнійше казали так: „Аще хто ти речеть“. Тепер кажуть: „Коли хто тобі скаже“ Думки тут і там однакові, а слова і звороти мови різні.

від берегів балтійського моря по ріці Вислі. Жили вони і на островах балтійського моря. Там досі деякі острови звуться їх іменем, наприклад острів Готлянд, що значить по нашому „земля Готів.“ Про них оповідає римський письменник того часу, Тацит, котрий жив і писав ще перед Христом. В своїх творах

23. мал. Чортумлицька срібна ваза, виложена місцями золотом і прикрашена сценами зі скитського життя.

він писав, що за його часів Готи мали королів, і що королівська власть була у них сильніша, ніж у інших германських племен. Тодішні королі були начальниками війська, а zarazом і суддями. Вони ще не мали такої великої власти, як пізніші королі, і провадили просте життя.

Сталося так, що Готи дуже зміцнилися і почали підбивати

сусідні племена — германські, славянські і литовські. Це діялося около сто літ по Христі і 600 літ по нападі перського царя Дарія на Сцитів. Появився у Готів хоробрий войовник, Філімер, син Гударіка; він зібрав багато вояків, пішов на полудне і захопив область ріки Припети, яка впадає в Дніпро. Філімер по-

24. мал. Та сама ваза з иньшого боку.

бив Славян, які жили там з дуже давних часів. Ні одно славянське племя не могло опертися Філімерови. Він дійшов аж до берегів Чорного моря.

Минуло багато років — і Готи запанували в теперішній Україні; крім неї вони захопили ще придунайські країни і теперішню Румунію. Від ріки Дунаю їх панування тяглося аж до Дону. Минуло років сто — і з одного племені Готів зробилося

два готські племена, які в дечім ріжнилися між собою — своїми звичаями і мовою. Ті Готи, які жили на схід від Дніпра, почали називатися східними Готами, або Остготами. Самі себе вони звали Грейтунгами, що значить степові мешканці. А на захід від Дніпра, до карпатських гір і нижнього Дунаю, жили тоді західні Готи, або Вестготи; самі себе вони звали Тервінгами, що значить лісові мешканці. Готи побудували велике місто десь на березі Дніпра. Про нього співається в стародавніх німецьких піснях так: То було місто Дніпра, столиця славних Готів. Це був мабуть теперішній Київ, який існував ще перед приходом Готів. Це значить, що Київ має тепер далеко більше ніж півтора тисячі літ. Готи провадили таке саме життя, як і всі інші германські племена. Найбільше вони займалися скотарством. Це заняття перешкоджає осілому життю, бо для великих черед і табунів потрібні великі пасовища, а щоб їх вишукувати, доводиться з цілим майном переходити з місця на місце. Коли Готів намножилося, їм забракло пасовищ, і вони взялися до оброблювання землі.

На чолі Готів за давних часів стояли герцоги, це значить по нашому воєнні вожди. Кождий герцог мав при собі військо, куди йшов по своїй волі той, хто хотів. Всі Готи уважалися свободними людьми. Для рішення спільних справ свободні люди збиралися на раду, на народне віче і тим рішали всі важніші справи. Серед Готів були раби, мабуть з тих людей, яких вони забирали в полон підчас війни. Та в кождім разі рабів було небагато. Вони мали окремі ділянки землі і мали право обробляти їх не тільки для своїх панів, але також і для себе. Таким чином готське племя ділилося на два стани: стан рабів і стан свободних. Та крім них був ще стан багатих і благородних людей, які мали найбільшу владу.

Готи вірили в багатьох богів. Наприклад були у Готів такі боги: бог війни, бог блискавки, бог сонця, богиня землі. Готи думали, що без сих богів не може існувати світ. Так наприклад на думку Готів сонце не світить само по собі, а тільки для того, що так хоче бог сонця; схоче він — і сонце перестане світити. Значить, на думку Готів боги панували над всесвітом

так, як їм схотілося. Та от що важно: так думали не тільки Готи, але й Сармати, Скити, Греки, Римляни і багато інших народів. Назви богів у різних народів були інакші, та суть віри скрізь та сама. Кождий чоловік хоче якось пояснити собі те, що є навкруги нього, — і життя природи і життя людей. Та за давніх часів ніхто сього не знав. От і пояснювали собі люди різні явища природи і людського життя при помочи своїх власних вигадок, при помочи віри в богів. І вірили вони щиро і глибоко, зовсім не менше, ніж християне вірять у свого Бога.

Згодом Готи підбили собі величезні простори землі. Вони почали провадити кроваві війни з Римлянами, бо їх землі вже підійшли до римських земель на балканському півострові. Там, де тепер Угорщина, в тих часах були готські землі, а де тепер Болгарія, і Туреччина, панували тоді Римляни. Римські імператори часто не могли собі ради дати з Готами. Готи робили напади на римські землі. Вони перепливали Чорне море на своїх довгих і легких човнах і пустошили Малу Азію, себто, полудневий берег Чорного моря. Ось що оповідають про готські напади люди того часу:

„Готи живуть розбоями. Вони не бояться робити водою дуже далекі мандрівки. Пливають на човнах всі в купі. На кождім човні міститься до трийцяти осіб. Готи нападають на купецькі кораблі, на різні країни і міста. Вони панують на Чорнім морі, а потім з грабованою добычею вертають до дому. По дорозі заїздять до босфорського царства і продають там частину добычі. Деякі Готи для таких нападів приходять з дуже далеких країн — десь з верхнього Дніпра, і назад вони пливають рікою Дніпром. Часом вони переходять суходолом від ріки до ріки. Тоді вони несуть свої човна на плечах, а у себе в дома — ховають їх в лісі. Інші Готи навіть і живуть по лісах і там обробляють свої ґрунти. Та коли настає весна, вони знову беруть свої човни з ліса і пливають ними по добычу“. Бували випадки, що Готи робили величезні походи; часом набиралося до шести тисяч човнів. Багато великих міст ограбили і зруйнували вони підчас своїх походів. Але на місці зруйнованих міст, вони ставили нові. На полудневій березі Криму Готи по-

ставили багато міст, починаючи від Балаклави аж до Судака. В сих місцях панували колись Готи. Значить, на Кримі колись панували люди германського племені.

Там тоді вже давно не було понтійського царства. Малою Азією володіли тоді Римляни. Готи брали в полон дуже багато Римлян. Серед сих Римлян були християни. Вони занесли християнську віру в готську країну. Від них Готи почали приймати християнство. Щоб стати справжніми християнами, Готи мусіли змінити не тільки свою віру, але і всі свої звичаї, все своє життя. Та не можна відразу перемінити своє життя. От і виходило так: віра переймалися нова, а звичаї лишалися давні, і тому Готи ставали християнами тільки з назви. Та християнські проповідники були вже не такі, як за апостольських часів. Від часу апостолів минуло вже коло трьох сот років. Протягом цього часу християнська віра дуже перемінилася. Багато в дечім вона відійшла від віри перших християн і від науки самого Христа. Серед християнських священиків вже давно почалися роздори. Кождїй на всій лад толкував святе письмо, один так, другий інакше, кождий уважав себе справжнім християнином, а всіх, хто думав інакше від нього, називав єретиками. Та кождий проповідник дуже хотів, щоб як найбільше людей уважало себе за християн. Для сього вони робили новим християнам різні уступки і полекші. Вони на різні способи толкували Євангеліє, аби тільки притягнути до себе як найбільше народу. В той час в самій римській імперії сталася велика переміна. Сам римський імператор, Константин, проголосив себе християнином, а християнську віру оголосив „пануючою“, себто державною, урядовою вірою. З цього часу християнських проповідників і всіх християн в римській імперії перестали уважати за ворогів держави. Натомість вони почали помагати царям, почали оправдувати всякі їх вчинки. Римські імператори дуже швидко зрозуміли, що поширення християнства серед поганських народів дуже корисне для римської імперії. Вони почали посилати до поган своїх власних, урядових проповідників. Ці проповідники не тільки проповідували євангеліє, але й служили римській державі. Християн з назви ставало все більше, але

справжніх християн все менше, ще менше, як за перших часів християнства.

Триста п'ятьдесят років по Христі майже всі Готи були вже християнами. Тоді появився серед Готів славний король Германріх. Він дуже поширив готське панування. Він захопив давнє босфорське царство, прикавказькі степи, Крим. Він поширив своє панування також на балканському півострові. Під його властю були майже всі Венеди, себто славянські племена, а також різні племена Фінські, литовські, германські.

Новий ворог — Гуни.

Король Германріх дожив до глибокої старости. Та тоді спало на нього велике нещастя. Почалося воно з того, що західні Готи відділилися від східних, заснували своє власне королівство, а на Готів східних напав новий ворог. Це був ворог грізний і жорстокий. Він прийшов з далеких степів Азії від самого Китаю. Він напав у дуже великій числі; разом з вояками йшли жінки, діти, їхали вози з маєтками і череди. Цей ворог на завсігди зруйнував велике царство Готів.

Що-ж це був за ворог? Це був великий нарід Гунів. Цей нарід дуже різнився від усіх інших народів, що жили давнійше на нашій землі. Гуни розмовляли зовсім відмінною мовою. І вигляд у них був інакший. Літопиці того часу оповідають, що Гуни нарід дужий; вони мають дужі руки і ноги, товсту шию, велику голову, плоскі лиця, маленькі очі. Живляться вони диким корінням і звірячим мясом. Мясо вони кладуть собі під сідло і таким способом розмякшують його. Вони не ставлять хат і навіть шалашів. Гуни цілий час кочують серед лісів, степів і гір. Вони більше їздять верхи і на коні полагоджують всякі свої справи — їдять, п'ють, торгують і навіть сплять. Царської власти вони не знають і самі вибирають собі начальників. Вони дуже влучно стріляють з луків. Рільництва вони зовсім не знають. Всі Гуни дуже несталі і віроломні.

Так писали про Гунів люди того часу. Готський король Германріх рішив виступити проти Гунів. Старий король думав,

що весь його нарід і всі підвладні народи підуть з ним проти грізного ворога. Та вийшло зовсім не так, як думав Германріх. Всі його підвладні були незадоволені з нього, з його самоволі. Деякі народи, підвладні Іотів, почали навіть помагати Гунам. Наприклад перейшло до них кілька вождів племені Роксолян. Коли Германріх довідався про це, він старшенно розгнівався, звелів схопити жінку одного роксолянського вождя, привязати її до диких коней, і гнати їх в різні боки. Коні розірвали на кусники нещасливу жінку. Брати її рішили пімститися, напали на Германріха і тяжко ранили його ножем. Та всеж Германріх, не зважаючи на рану, готувався до походу. Одначе його все більше переставали слухати. Тоді Германріх сам заколов себе мечем. Так скінчилося царство Іотів.

Теперішня українська земля під властю Гунів.

Гуни йшли під проводом Баламіра. Вони перейшли через Дон і погромили царство Германріха. Зі страху перед ними багато Іотів утікло в кримські гори. В старинних книгах записано, що Гуни появилися несподівано і відразу. Так воно і здавалося людям того часу. Та в дійсності було інакше. Цілий великий нарід не може появитися відразу, як з під землі. Так було і з Гунами. Чутки про них ходили в царстві Германріха дуже давно; оповідалося там, що наближається до готських земель якийсь новий нарід. Гуни прийшли до Дону від Волги, а до Волги — з за уральських гір. А до сих гір вони прийшли з сибірських степів. Гуни йшли цю довгу дорогу не рік і не два, а цілі десятки, а може бути і сотки літ. Вони переселялися, щоб знайти собі кращі місця до житя, бо на давних місцях їм стало тісно і на них нападали вороги. Часом їх самих побивали і проганяли мешканці тих країн, якими їм доводилося йти. Так дійшли вони до Чорноморських степів. Ці степи дуже припали до вподоби Гунам, і жили вони в них майже сто років. Вони підбили під свою владу багато племен, які тут жили і перед тим платили дань Іотам. Підбили Славян, Германців, Фінів і рештки

Сарматів, які ще тут жили. Всі вони мусіли платити Гунам дань і ходити з ними на війну.

Та деякі племена не схотіли жити під властю Гунів. Вони рішили переселитися на нові місця. Так зробили Вестготи. Вони почали будувати укріплення над Дністром і Прутом, але Гуни побити їх. Тоді вони цілим народом рушили на Дунай. За цю рікою починалися римські землі. Готи почали просити римського імператора, щоб він дав їм землю для поселення в своїй державі. За це вони обіцяли боронити римську імперію від нападу ворогів. Вони і просили імператора і загрожували йому. Хоч не хоч мусів римський імператор дозволити західним Готам оселитися на теперішнім балканським півострові. Та римські урядники почали утискати Вестготів. Ті не витримали і пішли війною на Римлян. Ця війна тяглася довго, і від неї дуже потерпіла римська імперія. Вестготи дійшли навіть до Риму, і зруйнували його; перейшли далі через цілу Європу і дійшли навіть до Іспанії. А в цей час Остготи дуже терпіли від Гунів. Гуни дійшли до Дунаю і захопили теперішню Угорщину. Тоді ні Угорщини ні Угрів ще не було, а в тих місцях жили зовсім інші народи. Всіх їх підбили Гуни під свою владу. Так розкинулося володіння Гунів від теперішньої Угорщини аж до Волги, і від

25. мал. Скитська прикраса жіноча, знайдена в кузьмобській могилі.

Чорного моря геть на північ. Скрізь, де тільки можна було, Гуни провадили кочове життя. Вони без перестанку воювали зі своїми сусідами і часто нападали на римську імперію. Їх напади були дуже криваві; вони палили і грабили міста і села. Тяжко доводилося від них римській імперії. Римляни не мали сил, щоб відбитися від Гунів. Щоб Гуни не робили нападів, римські імператори навіть платили їм велику дань. Та й це не дуже помагало. Появився серед Гунів володар, на ім'я Ругіляс. Багато клопоту і неприємностей заподіяв він римській імперії. Та ще гірше довелося їй від родича Ругіляса, Атилі. Атиля домагався, щоб римський імператор платив йому що року сімсот фунтів золота дані, і імператор мусів пристати на це.

Атиля був чоловік дуже діяльний і розумний, хоробрий, суверий і жорстокий. Він всякими способами старався поширити своє володіння. Він захопив цілі області теперішньої Німеччини і Росії. Його царство було ще більше від царства Готів. Платили йому дань і славянські племена, наші предки. Панування Атилі розтяглося за угорські гори. Він посилав своїх послів навіть в Китай і пропонував Китайцям бути в союзі з ним.

Гуни робили дуже далекі походи. Одного разу вони пішли здовж берегів каспійського моря до самих кавказьких гір, перейши ці гори і спустошили деякі країни Малої Азії. Гуни йшли навіть на Єрусалим, хоч і не дійшли до нього. Робили вони й інші великі походи.

В чотириста п'ятьдесятім році вибухла війна між Гунами і Римлянами. Гуни напали на римську імперію і почали руйнувати римські міста. Серед війська Гунів були також Германці, Слав'яни, Фіни і багато інших народів, підбитих Гунами. Атиля сам стояв на чолі війська. Римський імператор пробував битися з ними, але вони побили його і знищили його військо. Атиля був би взяв Царгород, але римський імператор дав йому великий окуп. Тоді почалися переговори з Гунами. Переговори тяглися довго, а Атиля жив собі в своїй столиці, в теперішніх угорських степах, а його вояки по давньому руйнували міста. За страшні спустошення, які робив Атиля, прозвано його „божим бичем“. Кінець кінцем імператор Теодосій мусів просити

ласки у непереможного Атилі. Він уступив Гунам великі і родючі землі, зобов'язався їм платити дві тисячі сто фунтів золота річно і крім того обіцяв дати шість тисяч фунтів золота на покриття розходів війни. Імператор і його прибічники були дуже люті на Атилю. Вони не могли взяти його силою, тому рішили підкупити кого небудь з близьких до нього людей, щоб він убив його. Для сього післали з послами до Атилі одного зручного чоловіка, який мав це виконати. Звався він Вігіля. А з послів, що їхали до Атилі один був старий сенатор Максимін, а другий письменник, історик Пріск. Ці послы їхали до Атилі, щоб уложити з ним мир. Імператор нічого не сказав їм про те, що має робити Вігіля. Підчас мандрівки до Гунів, Пріск записував все, що він чув і бачив. Ось що він оповідав сам про свою мандрівку до страшного царя Гунів і про звичай цього народу.

Мандрівка в країну Гунів.

Їхати довелося далеко від Царгорода, через теперішню Болгарію. В ті часи ніякої Болгарії ще не було. І Болгарів в тих країнах також не було. Вони жили тоді десь над Волгою, а там, де тепер в Болгарія, жили тоді інші народи. Доїхали послы до Дунаю. Гуни човнами перевозили їх через ріку. Човнів було дуже багато і з усього було видно, що Гуни готувалися до походу. Осідок Атилі був тоді далеко за Дунаєм. Послы їхали кілька днів, поки побачили гунські шатра. Ми ввійшли до шатра Атилі, оповідав Пріск, коло нього стояла товпа Гунів. Сам Атиля сидів на дерев'яній лавці. Ми стали трохи одалік. Наш посол Максимін підійшов до Атилі, привитав його і передав йому грамоти від імператора. Атиля почав питати послів, чого властиво вони приїхали до нього. Випитувався він так докладно, що Вігіля навіть алякався, чи не знає Атиля, що він мав знайти убійника на нього. Атиля в той самий день поїхав далі на північ. Послы мусіли їхати за ним. Атиля їхав в одне село, щоб оженитися там з якоюсь гарною дівчиною. Гуни мали звичай, що мушчини могли мати по кілька жінок. Багато їх мав

також Атиля. Їхати довелося десь дуже далеко. Нарешті доїхали до великого села — там була палата Атилі.

Про цю палату пишуть послі: „Нам оповідали, що вона краща від усіх інших палат гунського царя. Її збудовано з бальків та дощок, дуже зручно витесаних. Навкруги палати йде високий деревляний паркан з баштами; цей паркан був більше для окраси, ніж для оборони. Коло палати стояв дім одного царського прибічника, також з огорожою, тільки без башт, а недалеко від дому стояла велика лазня“.

„Ми приїхали до Атилі незабаром по його весіллю, оповідав далі посол. Ми бачили, як сам Атиля виїздив до села. Його стрінула товпа молодих гарних дівчат. Вони йшли рядами, під білими тонкими простиралами. Під кождим простиралом було по кілька дівчат. Поруч з ними йшли жінки і підтримували ці покривала. Дівчат було багато. Вони йшли перед Атилею і співали пісні, — мабуть витали його з нагоди нового весілля. Атиля підїхав до дому свого царедворця Онігісія. До нього на зустріч вийшла жінка Онігісія з багатьма служителями. Одні з них несли різні страви, другі вино. Жінка Онігісія повитала Атилю і просила його спробувати те, що вона приготувала для нього. Атиля сидів на коні і їв страви з срібної миски, яку служителі тримали високо над головою. Він випив трохи вина, а потім поїхав до своєї палати, яка була вища від інших будівель і стояла на горбі. Послі пішли до дому Онігісія і пообїдали у нього. Сам Онігісій був тоді у Атилі. Пообїдавши, послі поставили свої шатра коло палати Атилі. Другого дня в ранці один посол пішов з дарунками до Онігісія. Служителі несли дарунки. Пріск підїшов до воріт, але вони були замкнені. Він зачекав, аж поки вийшов сам Онігісій. Пріск спитався його, коли може до нього прийти Вігіля. Вігіля хотів поговорити на самоті з Онігісієм, щоб намовити його забити Атилю. Вігіля, як і всі інші римські царедворці, думав, що за гроші можна купити кожду людину. Він виложив дарунки перед Онігісієм і почав говорити йому, що Атиля дуже лихий володар, що треба його забити. Та Онігісій дуже розгнівався і порадив Вігілі чимскорше забиратися геть. Вігіля злякався і дійсно

того самого дня відіхав чим борше назад. Обидва иньші послы лишилися, хоч і бачили, що Гуни не мають до них довіря. На другий день Пріск пішов до палати Атилі з дарунками для його жінки. Звали її Крека. Вона мала трьох синів. Старший син панував над племенем Аксирів і иньших народів, що жили в українських степах над Чорним морем, в теперішній Київщині і сусідних місцях. „Мене впустили до палати, оповідав Пріск.

Цариця Крека лежала на м'якiм ліжку. Підлога була застелена вовняними диванами. Навкруги цариці стояло багато рабів. На підлозі сиділи рабині і малювали різними фарбами простирала, які Гуни носять поверх одежі для краси. Я підійшов до цариці, привітав її, а потім пішов до самого Атилі. Скоро я побачив товпу. Вийшов і сам Атиля. Він ішов поважною ходою і оглядався на різні боки. Він був невеликий на зріст, груди мав широкі, велику голову, маленькі очі, рідку бороду і шпакувате волосся. Він був чорний з лиця і мав кирпатий ніс, як і вся його порода. Атиля спинився на ганку дому. До нього приступили різні люди, що судилися між собою. Вони підходили до нього і слухали його рішення. Скінчивши сю справу, Атиля знову пішов у свій дім і почав приймати там послів від різних народів“.

На другий день Атиля зробив великий пир. Цей пир почався досвіта. В царській палаті зібралися вояки. Атиля закликав і послів. Всі сиділи на лавках. Підчас пиру пилося багато вина, співаки співали пісні про побіди і славу Атилі. Пир тягнувся аж до другого дня. Послы почали просити Атилю, щоб він пустив їх до дому. Атиля вже знав про наміри Вігілі і з по-

26. мал. Фігурка, на якій представлений невільник-варвар (правдоподібно Скит), який колише грецьку дитину.

чатку не хотів пускати послів. Але кінець кінцем таки пустив їх. Минуло трохи часу. Атиля все вимагав великих грошей від імператора і готувався до війни.

Кінець Атилі.

Ось який нарід володів півтори тисячі років тому українською землею. В багатьох старинних книгах оповідається про Атилю і про його війни. Римська імперія дуже потерпіла від Атилі. Він наложив на візантійських*) царів тяжку дань. Він увзяв з Царгороду великий викуп, а сам пішов з військом на Рим. В цім війську були Гуни, Славяни, Германці і багато інших народів, та найбільше в цім війську було Славян. Проти нього вийшов римський полководець Аецій. Обидва війська зішлись в теперішній Франції, на Каталаунській рівнині. Битва була дуже кривава. Цим разом військо Атилі було побите. Тому він завернув назад і пішов у свої угорські степи. Там він рішив зібрати нові сили і знову піти на Рим. І дійсно, в два роки потім військо Гунів знову пішло на Рим. Але і сим разом місто не було ограблене, бо відкупилося від Атилі величезним окупом. Крім того в війську Гунів появилися пошестні хвороби. Атиля мусів знову вертати назад. Він вернув до дому і там незабаром помер.

Велике переселення народів.

Се було в 453 р. по Христі, себто майже півтори тисячі років тому. Помер Атиля — померла разом з ним і слава Гунів, і розпалося його величезне царство. З під власти Гунів вийшли всі племена і народи яких колись покорив Атиля.

По смерті Атилі відбулися важні переміни в усіх країнах Європи. Почалося велике переселення різних народів і племен.

*) Римська імперія розпалася тоді на дві частини — західну і східну. Столицею західної римської імперії був Рим, а столицею східної римської імперії — Константинополь або Царгород. Східна римська імперія звалася також візантійською імперією.

Правда, такі переселення бували і давнійше, але з цього часу їх почалося особливо багато. Переселялися племена германські, славянські і деякі інші, які ще не встигли осісти на землі. Змушував їх до переселення брак землі, недостача поживи для людей і худоби, напади ворогів. Протягом сотки років пересунулися всі германські племена.

Деякі германські племена переселилися з балканського півострова зовсім на другий кінець Європи, в Іспанію, за кілька тисяч кілометрів. Другі германські племена переселилися від границь теперішньої Польщі в ту країну, яка зветься тепер Францією. Тоді Франції ще не було, а країна ця звалася Італією, жили в ній тоді народи негерманського племені — Італи або Кельти. Переселилися Германці і в теперішню Англію. За ними пересувалися Литовці і Славяне.

Славянське плем'я тоді вже дуже зміцнилося і добре відбивалося від своїх ворогів. Зросла тоді і славянська земля, бо славянське плем'я захопило в свої руки деякі країни на балканському півострові, там, де була недавно австрійська імперія. Були славянські оселі над Дніпром і далі на північ.

Ще один напад на теперішню українську землю.

Сто років по смерті грізного Аtili в теперішній українській землі появився ще один новий нарід. Звався він Аварями. Наші старинні предки звали його Обрами. Це був нарід, подібний до Гунів або Турків, але зовсім не подібний до Славян, Литовців або Германців. Прийшли Авари в теперішні українські степи звідкись з далекої Азії. З початку вони оселилися в степах коло Каспійського моря. Це був півдикий войовничий нарід. Почали Авари нападати на своїх сусідів, почали нападати і на Славян, що жили над Дніпром. Довідався про це царгородський імператор і дуже зрадив. Він задумав при помочи Аварів ослабити славянську силу, щоб Славяни менше нападали на його державу. Він прикликав до себе аварських послів, щоб уложити з Аварями союз. Імператор мав тоді велике володіння на Кримі,

бо його власть признало колишнє босфорське царство і весь полудневий беріг Криму. Імператор хотів охоронити всі свої краї від нападів Славян і Аварів. Тому він зробився союзником Аварів і почав платити їм гроші. Авари додержали слова. Вони почали війну зі Слав'янами і покорили багато слав'янських племен. Так постало аварське царство, що тяглося від Волги аж до Дніпра. Особливо тяжко терпіли від Аварів Слав'яне, які жили тоді над Дніпром і Бугом. В старинних книгах оповідається, що коли потреба було Аварови куди небудь поїхати, він не запрягав до воза ні коней, ні волів, але слав'янських жінок, і так їздив ними, де йому треба.

Цілих сто років трималося аварське царство в теперішній українській землі. На чолі його стояли кагани, себто царі. Та всеж вони не могли підбити під свою власть всіх Слав'ян. Особливо добре відбивалися ті Слав'яни, що жили тоді в карпатських горах. Так і не змогли Авари звоювати їх. Вбившись в силу, почали Авари робити напади і на візантійську державу. Разом зі Слав'янами робили вони напади навіть на Царгород.

Минуло багато років. Настав кінець і аварському царству. Витиснули його з теперішньої землі різні иньші народи, які там появилися. Авари мусіли шукати для себе нових земель. Дійшли вони до Дунаю і оселилися там, де є тепер Угорщина. Довелось їм там боротися з різними войовничими племенами. Багато Аварів загинуло в сій боротьбі, багато змішалось з иньшими племенами. Так зникло аварське плем'я з лиця землі.

Тисячу триста років тому аварського царства в нашій землі вже не було.

Зміст.

	Стор.
Передмова	3—4
Перша частина: На нашій землі жили колись дикуни.	5—51
Мамутові кістки в місті Києві	5
Чи давно живуть люде на Українській землі?	10
Американський випадок	11
Найдавнійші мешканці Української землі	14
Великі переміни	15
Що їли найдавніші люде?	18
Найдавніші вироби людських рук	19
Чи легко було вигадати кам'яну сокиру?	21
Чи легко було вигадати хату?	24
Яким способом і через що люде стали дужчими за всіх звірів	26
Найдавніші люде не знали посуду	28
Найдавніші люде не знали одежі	29
Тяжке жіноче життя та великі діла жінок за стародавніх часів	32
Найдавніші війни та найдавніші переселенці	34
Стародавні люде Української землі були людоділами	35
Душі покійників	36
Як повстала віра в душу	39
Найдавніше життя	40
Чи завше люде розуміли що своє, а що не своє?	42
Якою мовою розмовляли в найдавніших часах?	44
Сліди старовинної мови в сучасній мові	48
Коротенький перегляд усього, що в цій книжці оповідалося	49
Друга частина: Як і через що мешканці Української землі перестали бути дикунами.	52—90
Про що оповідають іноді печері	52
Як за стародавніх часів вигладжували та сверлували камінь	55

Коли вперше появились глиняні глечики	56
Коли і звідкіля появились свійські звірини	58
Найперші хлібороби в Українській землі	61
Найдавнійший млин та найдавнійший хліб	62
Люде, що вигладжували камінь, уже вміли будувати хати	64
Як і з яких причин появилася тканина одежа?	66
Великі переміни у родинному життю	67
Як родина розрослася в рід	69
Переміна старовинної віри	71
Звідки беруться нові народи на землі й куди діваються давніці	74
Переселення різних племен з Азії	76
Як і чому повстали нові мови	78
Як і коли появились славяне	80
Велика робота людського розуму	81
Слова і каміні	85
В нашій землі жило колись довгоголове племя	85
Як торгували люди в старих часах	86
Коли появились вперше бронзові й залізні вироби в українській землі?	88
Третя частина:	91—144
I. Українська земля дві тисячі чотириста літ тому.	91—117
Як, коли і нащо вигадано азбуку?	91
Що довідалися учені про теперішню українську землю з найдавніх грецьких книг?	96
Старинні грецькі держави в теперішній українській землі	98
Великий нарід Сколотів або Скітів	101
Жорстокі звичаї Скітів	105
Яка була віра у Скітів	106
Що ще знавмо про скитські звичаї і порядки	107
Звідки і коли появились Скіти?	111
Як перський цар ходив з військом в теперішню Україну	113
Народи, які жили в нашій землі дві тисячі чотириста літ тому	116
Народи дикі і народи культурні	117
II. Теперішня українська земля коло двох тисяч років тому.	118—125
Оповідання про царя Мітридата	118
Римські володіння в теперішній Україні	123

	Стор.
Як гинуть цілі народи	123
Замість Скітів — Сармати	124
III. Наша земля півтори тисячі років тому.	126—144
Велика переміна	126
Теперішня українська земля під властю германського (німецького) племені	129
Новий ворог — Гуни	135
Теперішня українська земля під властю Гунів	136
Мандрівка в країну Гунів	139
Конець Атилі	142
Велике переселення народів	142
Ще один напад на теперішню українську землю	143

З ДРУКАРНІ ГНАТА УНГЕРА, ВІДЕНЬ ІV.

6. Пернерсторфер — Про новітній націоналізм.
7. К. Реннер — Нація, як правна ідея й інтернаціонал.
8. К. Реннер й О. Гаммер — Національна справа, інтернаціоналізм, імперіялізм і соціалізм.
9. К. Реннер — Проблеми Сходу.
10. М. Борисов — Соціалізм і питання про національну автономію.
11. Л. Кульчицький — Федералізм і соціалістична політика. 2-ге вид.
12. К. Кавтський — Патріотизм, війна і соціал-демократія.
13. Д. Донцов — Маркс, Енгельс і Ляссаль про неісторичні народи.
14. М. Залізняк — Нариси про національне питання.
15. М. Драгоманів — Чудацькі думки про українську національну справу.
16. Його-ж — Листи на наддніпрянську Україну.
17. Його-ж — Пропаший час. (Українці під московським царством). 2-ге вид.
18. Ш. Левенко — Чому ми хочемо самостійної України. 2-ге вид.
19. Ш. Левенко — Якої нам треба самостійної України. 3-тє вид.
20. Л. Когут — Україна і московський імперіялізм.
21. М. Залізняк — Російська Україна й її відродження.
22. Його-ж — Українці, Росія й війна.
23. Його-ж — Самостійна Україна — несоціалістичне гасло?

24. М. Михайленко — Росія й Україна.
25. Г. Бочковський — Поневолені народи царської імперії.
26. М. Михайленко — Національне питання в Росії й війна.
27. С. Томахівський — Галичина.
28. М. Лозинський — Утворення українського коронного краю в Австрії.
29. Його-ж — Українська Галичина окремий коронний край.
30. Його-ж — Війна і польська політична думка.
31. Його-ж — Українське національне питання в творах М. Драгоманова.
32. Ю. Охримович — Нарис розвитку української національно-політичної думки.
33. М. Михайленко — „Визвольні маніфести“ російського уряду.
34. І. Петрович — Галичина під час російської окупації.
35. К. Ляйтнер — Імперіялізм московського народу.
36. Ю. Ручка — Російські соціалісти й війна.
37. М. Г. — Ірландська республіка.
38. Г. Гумерус — Самостійна Фінляндія.
39. Ляля Ляйпат Рай — Сучасне політичне становище Індії.

Ціна 10 гривень.
